

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E TRABZON'DA KAMU GÖREVLİLERİ*

*Nedim İPEK***

ÖZ

Osmanlı kamu idaresinde tarihi süreçte büyük değişimler olmuştur. Bu süreci geleneksel ve modern olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Geleneksel dönemde toplum askerî ve reaya olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Bununla beraber her iki unsur arasında geçişgenlik vardı. Bu dönemde Anadolu ve Rumeli'nin farklı yerleşmelerinden gelen kişiler Trabzon'da istihdam imkanı bulduğu gibi Trabzonlular da ülkenin değişik noktalarında seyfiye, ilmiye ve kalemiyeye dahil olabilmişlerdir. Modern dönemde ise sivil ahali ile kamu görevlisi arasındaki geçirgenlik daha da kolaylaşmıştır.

Trabzonlular özellikle Tanzimat döneminde ilk eğitimini müteakip mülazım sıfatıyla resmî dairelerde staj yapmaktaydılar. Bu süreçte başarılı bulunanlar aynı daireye veya sair bürolara kâtip veya memur olarak atanmaktaydılar. Bu şekilde göreve başlayan Trabzon asıllı memurlar Trabzon'da veya ülkenin sair yerlerinde çalışabilmişlerdir. Keza yabancı nüfusa kayıtlı olanlar da Trabzon'da görev alabilmıştır.

Anahtar Sözcükler: Memur, Tanzimat, Osmanlı, Vilayet, Trabzon

PUBLIC ADMINISTRATIVE OFFICIALS IN TRABZON FROM TANZİMAT TO REPUBLIC

ABSTRACT

The Ottoman public administration witnessed considerable changes in history. We can divide this process into traditional and modern. In the traditional period, society was divided into two as military and reaya. However, there was a permeability between both elements. In this period, people from different settlements of Anatolia and Rumelia as well as people from Trabzon found employment in Trabzon as officers in Seyfiye, İlmiye and Clergy. In the modern period, the permeability between the civilian population and public officials has become more accessible. The people in Trabzon were doing internships in official bureaus in the capacity of mülâzım after their primary education, especially during the Tanzimat period. Those who successfully completed education were appointed to the same department or other offices as clerks. The officers of Trabzon origin

* *Gönderim Tarihi:*20.06.2020. *Kabul Tarihi:* 06.10.2020.

** *Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarihi Bölümü, SAMSUN. nedimipek@hotmail.com ORCID: 0000-0001-9239-1333*

were employed as Civil Servant in Trabzon or in the other parts of the country. Likewise, it is notable that the foreign population were also employed in Trabzon.

Keywords: Civil Servant, Tanzimat, Ottoman, Province, Trabzon

Giriş

Bu çalışma kaynaklara ve referans eserlere istinaden daha ziyade örnekleme yöntemi ve sistem değişikliğinin yapıldığı devirlere vurgu yaparak bugünkü Trabzon vilayeti sınırları dahilinde Osmanlı döneminde çalışan kamu görevlilerinin sayısı, sosyal yapısı ve mekan hareketliliğini kuş bakışı tespit edip değerlendirmeyi amaçlamıştır. Bölgenin idarî tarihi ayrıca detaylı olarak çalışılması gereken bir konudur. Bununla beraber bu çalışmanın temasını anlamak ve algılamak adına bölgenin mülkî yapısını kısaca hatırlamakta yarar vardır.

Kuruluş sürecinde fethedilen yerler beyin oğullarına veya kumandanlara *sancak* adı ile verilmekteydi. İleri tarihlerde sancaklar birleştirilerek beylerbeylikleri veya eyaletler oluşturuldu. Eyaletin başındaki mülkî amir validir. Vali mahkeme hariç diğer kurumların amiridir. Eyaletler sancaklardan oluşuyordu. Sancak beyinin yetkileri valinininki ile aynıydı.

Tanzimat döneminde taşra idaresinde köklü değişikliklere gidildi. Özellikle devletin vergi gelirlerini daha sağlıklı toplama adına eyalet merkezlerine 1840 yılında *muhassıl* adı verilen kişiler gönderildi. Muhassılın işini sağlıklı bir şekilde yapmasını sağlamak için yerel desteğe ihtiyaç duyuldu. Bu amaçla muhassıl meclisleri oluşturuldu. Bu uygulamadan istenen sağlanamayınca iltizam sistemine geri dönüldü. Muhassıl meclisi ise memleket meclisi adı altında faaliyetine devam etti. 1842 ile 1849 yılları arası bu meclisler vasıtasıyla kamu ile halk arasındaki anlaşmazlıklar çözülmeye çalışıldı. 1849'da bu meclislerin başkanlığına merkezden bir kişi gönderildi. Vali, defterdar, hakim ve müftü meclisin doğal üyesidir. Ayrıca halkın seçeceği üyeler de yer alacaktı. 1852'de vali tekrar başkan oldu.

1852 düzenlemesi ile eyaletler, sancak kaza ve köylere ayrılır. Yöneticiler ise sırasıyla vali, kaymakam ve müdürdür. Bağımsız sancaklardaki idareciye ise mutasarrıf denmiştir. 1864 düzenlemesi ile eyalet ismi vilayete dönüştürüldü. Vilayet idare meclisi mülkî, malî, haricî, imar ve ziraata dair meseleleri görüşmeye yetkili kılındı. Bu düzenlemeye göre sancak idarecisi mutasarrıf idi. Mutasarrıf idarî, malî ve güvenlik işlerinden valiye karşı sorumlu tutuldu. Sancakta da bir meclis oluşturulacaktı.

1852 düzenlemesine göre kazanın mülkî amiri kaymakamdır. Kaza idare meclisi danışma meclisi mahiyetindedir. Kaymakamın başkanlığında toplanan bu meclisin naip, müftü, gayrimüslim cemaat liderleri, tahrirat kâtibi doğal üyesidir. Ayrıca Müslim ve gayrimüslim ahaliyi temsil eden seçilmiş üyeler de vardır.

1864 düzenlemesi ile *meclis-i umumi-i vilayet* adı altında yerel üyelere oluşan yeni bir meclis daha kuruldu. Meclis üyelerinden beklenen halkın istek ve sorunlarını vilayet idarecilerine duyurmaktı. Yine 1864 düzenlemesi ile nahiye teşkilatı kuruldu. 1864 Tuna vilayet nizamnamesi 1867 nizamnamesi ile ülke geneline yaygınlaştırıldı. 1871 yılında nahiye idaresi teşkilatlandırıldı. 1876'da nahiye nizamnamesi yayımlandı. Nahiyenin başında halk tarafından seçilmiş bir müdür bulunacaktı. Kendisine yine seçilmiş üyelere oluşan bir meclis danışmanlık yapacaktı.

Osmanlı mülki idaresinin en küçük birimi köy ve mahalledir. Köy ve mahalleler 2. Mahmut dönemine kadar din adamları tarafından temsil edilmişlerdir. 1829 yılında İstanbul'da muhtarlık kuruldu. İstanbul dışında ilk örgütlenme Kastamonu'da uygulandı. Her toplumu temsilen *muhtar-ı evvel*, *muhtar-ı sani* unvanlı iki kişi seçilecektir. Muhtara köylerde korucu, mahallelerde bekçi yardımcı olmaktadır. Ayrıca yine halkın seçtiği ihtiyar meclisleri vardı.

Trabzon 1461-1514 yılları arası müstakil sancak statüsündeydi. Bu tarihten sonra Kafkaslara ve doğuya yapılan seferlerin daha sağlıklı olması için 1514'de Erzincan-Bayburt Beylerbeyliğine, 1520'de Rum Beylerbeyliğine, 1535'de Erzurum Beylerbeyliğine bağlandı. 1580'de Batum/Trabzon Beylerbeyliği oluşturuldu. Bu idari birimin merkezi barış dönemlerinde Trabzon; Kafkasya'ya yönelik sefer olduğu zaman Batum idi¹.

Kısacası fetihten Tanzimat dönemine kadar bugünkü Trabzon vilayeti toprakları askerî açıdan paşa sancağı sınırlarına dahil olup, mülki açıdan Trabzon ve Of kazalarına ayrılmıştı. Tanzimat döneminde bunlara Sürmene, Akçaabat, Maçka ve Vakfikebir kazaları dahil olmuştur. *Hicri 1309 Trabzon Vilayeti Salnamesi*'ne göre Trabzon kazası 36 mahalle ve 215 köy; Sürmene 60 köy, Akçaabat 3 mahalle, 85 köy, Vakfikebir 46 köy, Of 94 köyden müteşekkildi. *Hicri 1328 Devlet Salnamesi*'ne yansıdığı kadarıyla merkez kazaya tabi 69 köy vardı. Yine merkez kazaya tabi Yomra nahiyesinde 51, Şarlı nahiyesinde 45 ve Tonya nahiyesinde 17 köy bulunmaktaydı. Merkez kazanın toplam köy sayısı 182'dir. Akçaabat kazasının merkezi Polathane kasabası olup 89 köyü mevcuttu. Vakfikebir'in merkezi Büyük liman veya Fol kasabasıdır. Kazanın köy sayısı 47'dir. Sürmene kazası 64, Of kazası ise 103 köyden müteşekkildir. Maçka kazasının merkezi Cevizlik olup köy sayısı 71 idi. Kısacası çalışma sahamızda 1912 yılı itibarıyla 6 kaza, 4 nahiye ve 556 köy bulunmaktaydı.

A. Eyalet/Vilayet Merkezi

1. Valilik

Vilayetin başındaki mülki amir validir. Vali, Tanzimat öncesi tımar sistemine dahil askerlerin ve 18. yüzyıldan sonra kapı halkının kumandanıdır. Tanzimat öncesi hem mülki, hem de askerî yetkiliydi. Beylerbeyi ve Tanzimat'a kadar valinin görevini yaptığı kamusal bir mekan bulunmamaktaydı. Mülki

¹ Mehmet İnbacı, "Trabzon/Batum Eyaleti Valileri (1755-1795)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 31, Erzurum 2006, s. 161-191.

amirler ailesi, kapı halkı ve hizmetlileri ile birlikte ikamet ettikleri meskenden resmî işleri yürütmekteydiler. Bu konuyu daha iyi algılayabilmek için 1836 tarihli nüfus defterinde Osman Paşa ve kapı halkı ile ilgili bilgileri okuyucu ile paylaşmak yararlı olacaktır. Nüfus defterinin tanımlamasıyla Trabzon *Sancağı Mutasarrıfı* Hazine-dar-zade Osman Paşa² sorumlu olduğu kamu hizmetlerini enderun ve birun dairelerinde mevcut olan yerli ve misafir statüdeki tebaası ile yerine getiriyordu. Paşanın kapı halkının toplam sayısı 101 kişiydi. Osman Paşa'nın resmî yazışmaları hâcegan-ı divan-ı hümayun kâtibi, vücuh-ı ulema ve gümrük kâtibi unvanlı toplam 46 kişi tarafından yürütülmekteydi. Paşanın malî işleri ise hazinedarı tarafından takip edilmekteydi. Osman Paşa'nın hazinedarı mahdumu ve dergah-ı ali kapıcıbaşı Bolamanlı Hazine-dar-zade'dir. Hazinedarın 19 kişilik bir kapı halkı mevcuttu. Paşanın hizmetinde çalışanlar Orta Karadeniz ve Doğu Anadolu menşelidir³. Mutasarrıfın birun agavatı ve bu ağaların tebaları ise Trabzonlu Mısırlı-zade Dergah-ı Âli Kapıcı başı Ahmet, Tufan Ağa ve mahdumdur. Söz konusu ağaların hizmetinde Erzurum, Samsun, Çarşamba, Livane, Niksar, Gönnye, Gümüşhane, Bafra, Ünye, Erzurum, Sivas, Yozgat, Van ve Batumlu toplam 48 kişi mevcuttu. Mutasarrıflık dairesinde serkavas, kavas ve bunların hizmetinde çalışan 77 kişi de Orta Karadeniz ve Doğu Anadolu menşeliydi.

Mutasarrıflığın muhaberati tatar ağası ve tatar unvanlı Çarşamba, Arapgir, Bafra, Ahıska, Keban, Trabzon, Keşdere, Amasya, Erzurum, Arapgir ve Ladikli toplam 18 kişi vasıtasıyla sağlanmaktaydı. Osman Paşa'nın güvenliği ise sersekban ve sercebhanececinin riyasetindeki sekban ve cephaneci neferatı ile sağlanmaktaydı. Söz konusu sekban ve cephaneci nefer atı çoğu Çarşambalı olmak üzere Ünye, Ordu, Bosna, Erzurum, Filibe ve Kilisli toplam 94 kişidir. Osman Paşa'nın kethüdası Hazine-dar-zade Seyyit Ahmet Paşa'dır. Paşa kethüdalık işlerini kendi tebaası ile yürütüyordu. Kethüdalık dairesinde çoğu Aybastılı olmak üzere Trabzon, Niksar, Gönnye, Sivas ve Habsmanalı 49 kişi bulunmaktaydı. Kapıkulu ve sair yabancı kamu görevlileri istihdam edildiği yerde evlendiği takdirde yerli statüsü ile nüfusa kaydediliyordu⁴. Diğer bölgelerde de askerilerin hizmetinde istihdam edilen Trabzonlular mevcuttu⁵.

Tanzimat ile mülkî idarede köklü değişikliklere gidildi. Tanzimat döneminde hükümet konakları inşa edilmeye başlandı.⁶ Beylerbeyi ve vali sorumlu

² *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (BOA)*, NFS. d. No. 1149.

³ Cevherpaşazade Ahmetoğlu Mir Süleymanoğlu Ahmet Trabzon'da Osman Paşa'nın hizmetinde bulunmuştur. Bkz. Salih Kahrıman-Fevzi Gür, *Amasya Nüfus Defterleri 1840*, İstanbul 2012, s. 481.

⁴ Örneğin 1837'de Trabzon valisi dairesinde tüfekçi başı ağasının hekimlerinden birisi evlenip yerli statüsünde nüfusa kaydedildi. Hıfzı Paşa'nın kavaslarından birisi ise Trabzon'a gidip evlendi. *BOA*, MAD. d. 21500; NFS. d. 13404 (29.6.1253).

⁵ Örneğin Trabzonlu bir şahıs 1837'de Reşit Paşa'nın maiyetindeki Kalcı-zade'nin hizmetinde bulunmuş olup daha sonra geri dönmüştür. *BOA*, NFS. d. 13404 (29.6.1253).

⁶ Bkz. Yasemin Avcı, *Osmanlı Hükümet Konakları Tanzimat Döneminde Kent Mekanında Devletin Erki ve Temsili*, İstanbul 2017.

olduğu sahayı ehli örf ile idare ediyordu⁷. Tanzimat döneminde valinin yetkileri kısıtlandı. Askerî yetkileri garnizon kumandanına aktarıldı. Bu dönemde vali mevcut meclislere (muhasıl, memleket ve idare meclisleri) başkanlık yaparken, genel anlamıyla vilayet halkının asayişinden ve refahından sorumluydu. Vali sorumlulukları ve görevlerini vilayet merkezinde ve bağlı sancak, kaza ve köylerde değişik isimlerdeki komisyon, meclis ve bürokratlar vasıtasıyla yerine getirmekteydi.

Vali 1842- 1849 yılları arasında *memleket meclisi* ve 1849-1864 yılları arası *vilayet meclisi* ve 1864 sonrası *vilayet idare meclisi* ismini alan meclisin başkanlığını yürütmekteydi. Meclis, müfettiş-i hükkam veya merkez naibi, tayin edildiği dönemlerde vali muavini, defterdar, mektubî, müftü, Rum metropolidi, Ermeni Katolik murahhasası ve Ermeni murahhasası olmak üzere yedi kişiden oluşmaktaydı. Müftü ve cemaat temsilcileri 1879 yılından itibaren üye olarak tayin edilmişlerdir⁸. Vali yardımcısının boşalttığı üyeliğe evkaf muhasebecisi getirilmiştir. Meclisin ikisi Müslim ve ikisi gayrimüslim olmak üzere dört seçilmiş üyesi vardı. Seçilmiş Müslüman üye sayısı zaman zaman üç kişidir. Vilayet idare meclisi kalemünde başkâtip, 2. kâtip, mübeyyiz, iki veya üç mukayyit istihdam edilmekteydi. İstihdam edilen eleman sayısı işin yoğunluğuna göre değişebilmiştir. Bunların tamamı Müslimdir. Vali idare meclisinin yanı sıra vilayet nafia ve tahsilat komisyonlarının başkanlığını da yürütmekteydi. Belirtmek gerekirse vilayet idare meclisinin muhakeme yetkisi de vardı. Muhakeme işlerinde meclise heyet-i *ithamiye*, *müddei umumi* ve müstantik *isimli* heyetler yardımcı olmaktaydı. Söz konusu heyetin reis ve üyeleri idare meclisi üyeleri ile meclis klemi mensuplarından seçilmekteydi⁹.

Tanzimat'la *vali muavinliği* ihdas edilmişti. Vali muavini bir süre merkez sancağın mutasarrıflığını üstlendi. Bir süre sonra bu unvan kaldırıldı. Vali muavini unvanı 1871 nizamnamesi ile tekrar getirildi¹⁰. Vilayet yıllıklarından tespit edebildiğimiz kadarıyla 1872-1892 yılları arası vali yardımcılığı kadrosu yoktur.

Valinin resmî işlemlerini yürütmekte en önemli yardımcılarının birisi *mektubîdir*. Vilayetin yazı, haberleşme, kayıtları toplama ve koruma işi ile görevlidir. Vilayet matbaasının idaresinden de sorumludur¹¹. Mektubinin başında bulunduğu kurumun adı *vilayet mektubî kalemidir*. Kalemdeki çalışan sayısı 14 ile 17 kişi arasında değişmektedir. Bunların tamamı Müslim'dir. Valiliğin bünyesinde müdür, iki müdür muavini, bir arzuhal mukayyidi ve bir müvezzi unvanlı kişinin istihdam edildiği evrak *klemi* bulunmaktaydı. Yabancı dildeki

⁷ Vilayet dahilindeki ehli örf sınıfına mensup kadrolar için bkz. Tülay Çetinkaya, *1135/1722 Tarihli Sicil Defterine Göre Trabzon'un Sosyal Tarihi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006. s. 8-9.

⁸ Hicri 1309 tarihli salnamede Rum, Katolik ve Ermeni temsilcileri üye olarak kaydedilmemiştir.

⁹ *Hicri 1286-1322 yıllarına ait Trabzon Vilayeti Salnameleri*.

¹⁰ Hikmet Çil, *Tanzimat Döneminde Türkiye'de Valilik Kurumu (1838-1876)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2017, s. 110.

¹¹ *Hicri 1318 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi*, s. 113.

yazışmalar ise *tercüme kaleminde* istihdam edilen tercüman tarafından yürütül-mektedir. Bu kalemde vilayet tercümanı unvanlı bir gayrimüslim istihdam edilmektedir. Vilayet dahilindeki ecnebilerin işlemlerini yürütmek amacıyla umur-ı hariciye memurluğu veya umur-ı ecnebiye müdürlüğü ismiyle anılan bir daire de bulunmaktaydı. Keza vilayet bünyesinde mekteb-i mülkiye mezunu vilayet maiyet memuru unvanlı iki kişi bulunmaktaydı. Valinin başkentteki işleri ise kapı kethüdası tarafından takip edilmektedir¹².

Mektubi, vilayette muhacirin, sicil-i ahval gibi geçici ve daimi statüdeki komisyonların başkanlıklarını ve vilayet matbaası nezareti görevini de üstlenmişti. Matbaada müdür, musahhah, ser muharrir, matbaa kâtibi, musahhah-ı sani, muharrir-i sani, litograf ve üç mürettep istihdam edilmektedir. Zamanla matbaa çalışanlarının sayısı arttığı gibi müdür yardımcısı, matbaa kâtibi, müvezzi, makine ustası gibi farklı unvanlı memur ve teknik elemanlar da istihdam edilmiştir. Hicri 1294 tarihli vilayet salnamesinden anlaşıldığı kadarıyla şehirdeki ıslahhane ve vilayet matbaası bu tarihte bir çatı altında birleştirilmiştir. Bu uygulama neticesinde ıslahhane kadrosundaki destgâh ustası, kundura ustası, marangoz, terzi, işçi, bevrap, ıslahhane imamı ve 25 şakirdan¹³ vilayet matbaası kadrosuna geçirilmiştir.

Vilayet bünyesinde bulunan dairelerden birisi de *defter-i hakani kalemi* veya *müdürlüğüdür*. Defterhane klasik dönemde merkez teşkilatta yer alan ve has, zeamet, tımar, mülk, vakıf gibi arazi türlerini tayin ve tescil eden ana defterlerin muhafaza edildiği ve bu defterlerle ilgili günlük işlemlerin yapıldığı yerdir. Burada defterler eyalet adlarıyla sıralanmış sandıkların içinde saklanırdı. Muamele görmüş evrak, müsveddeleriyle birlikte üzerinde daire adı ve yılı yazılmış bir torbaya konur ve defter emininin nezaretinde deri kaplı sağlam sandıklara yerleştirilerek gerektiğinde müracaat edilmek üzere defterhane mahzenlerinde saklanırdı. 1836'da nişancılığın kaldırılmasından sonra tuğra işleri defter eminine verildi. 1838'de ceride muhasebeciliğine bağlandı. 1871'de defter-i hakani nezaretine dönüştürüldü. Nezaretin taşrada da valilik içerisinde teşkilatlandığını görüyoruz. Trabzon Defter-i Hakani Kalemi'nde memur, başkâtip ve ikinci kâtip bulunmaktaydı. 20. yüzyılın başında merkezdeki personel sayısı beşe çıkacaktır. Kaza ve nahiye merkezlerinde birer tapu kâtibi bulunmaktaydı.

2. Maliye

Taşrada 1840 düzenlemesiyle muhassıllık kuruldu. Verimli olmayınca 1842'de kaldırıldı. Yerine mali işlerden sorumlu, doğrudan merkezden atanan ve valinin denetiminde bulunmayan defterdarlar görevlendirildi. 1859'da kaldırıldı. 1864'de tekrar kuruldu¹⁴. Defterdar vilayet idare meclisi üyesidir. Aynı zamanda tahsilat komisyonu başkanıdır. Tahsilat komisyonu üç üyeden

¹² *Devlet Salnamesi 1263, 1279, 1280*; Çil, a.g.t., s. 110.

¹³ *Hicri 1294 Tarihli Trabzon Vilayet Salnamesi*, s. 47.

¹⁴ Çil, a.g.t., s. 86.

oluşmaktadır. Defterdarlıkta Trabzon kazası tahsildar müfettişi (1903) unvanlı bir kişi de bulunmaktaydı. Malî işlerdeki bürokratik işlemler ise muhasebe kalemince yürütülmekteydi.

Kalemin amiri mümeyyizdir. Kalem dört şubeye ayrılmaktadır. Birinci şube *vilayet odası heyeti* adını taşımaktadır. Heyette vilayet masası kâtabi unvanlı üç kâtip istihdam edilmekteydi. Merkez odası heyetinde ise merkez liva kâtabi unvanlı altı kâtip, bir yevmiye kâtabi, bir mesalih-i cariyeye kâtabi ve dört mübeyyiz yer almaktaydı. Evrak masası heyeti üç evrak memuru ve bir defterciden oluşuyordu. Merkez sandık emaneti sandık emini ve sandık kâtabinden müteşekkildi.

Tahrirat vergi kalemi müdür, mizan-ı umumi kâtabi, merkez vergi kâtabi, kurayı mülhaka kâtabi ve defterciden müteşekkildi. Vergi heyet-i tahminiyesi iki Müslim ve iki gayrimüslimden oluşmaktaydı. Ayrıca bir de tadil-i umumi fırka-i seyyare isimli iki fırka bulunmaktaydı. Her fırka ikişer muharrir-i evvel, mukayyit ve messah unvanlı çalışanlardan oluşmaktaydı.

3. Rüsumat

Osmanlı gümrükleri Tanzimat öncesi kısmen emanet ve kısmen de ihale ve iltizam suretiyle idare olunmaktaydı. Tanzimat döneminde değişik isimler altında ithalat, ihracat ve transit resmi tatbik edildi. Gümrük resimleri 1840'da gümrük idaresi oluşturularak maliyenin idaresine verildi. Taşradaki sahil ve kara gümrükleri 1860'dan itibaren 17 emanete taksim edilerek her birine emin unvanıyla birer idareci tayin olundu. İlerleyen tarihlerde taşra gümrüklerinin muamelelatı maliyeden Dersaadet Emtia Gümrüğü'ne devredildi. 1869'da Trabzon Rüsumat Müdürlüğü muhasebe kâtabi ve tahrirat kâtabi olmak üzere üç kişiden oluşmaktaydı¹⁵. 1870 yılına kadar bu şekilde idare edilmiştir. Bundan sonra uluslararası ticarete uygun olarak kurumda değişikliğe gidildi. Rüsumat Emaneti oluşturuldu. Bu değişiklik çerçevesinde taşrada bulunan gümrük emanetleri müdürlüğe, memlaha müdürlükleri memurluğa ve duhan nezareti müdürlüğe tahvil olundu. Bunlar da rüsumat nezareti adında toplandı. Ülke genelinde 17 rüsumat nezareti mevcuttu. Bunlardan birisi de Trabzon'daydı¹⁶. 1870- 1901 yılları arasında Trabzon Rüsumat Nezareti: Nazır, nazır yardımcısı, kâtip, muhasebe, tahrirat mukayyit ve müsevvitlerinden oluşmaktaydı. Aynı tarihte Trabzon Merkez Rüsumat Müdüriyeti çalışanları ise müdür, başkâtip, tahrirat kâtabi, sandık emini, Of memuru, Sürmene memuru, Sürmene kâtabi, Polathane memuru, Polathane kâtabi, Maçka memuru, Büyük Liman memuru olmak üzere 11 kişiden oluşmaktaydı. Merkez Rüsumat Müdüriyetinde çalışanların sayısı iş yoğunluğu dolayısıyla 1901 yılına kadar 32 kişiye çıkmıştır.

1914 yılında rüsumat idaresinin yapısında şekli bir takım değişikliklerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bir kere nezaret kurumu kaldırılmıştır. 1914 verilerine göre Trabzon Rüsumat Müdürlüğü merkezinde müdürün yanı sıra 26 kişi

¹⁵ *Hicri 1286 tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi.*

¹⁶ *Rüsumat Salnamesi 1330, s. 103.*

istihdam edilmekteydi. Müdürlüğe tabi Değirmendere, Mumhaneönü, Polathane mevkilerinde rüsumat memurluğu noktaları vardı. Bu noktalarda çalışan personeli; memur, kâtip, sandık emini, muayene veya muhafaza memuru şeklinde sıralayabiliriz. Ayrıca merkez sancağa bağlı Araklı, Sürmene ve Büyük Liman mevkilerinde memur ve muhafaza memurları istihdam edilmekteydi.

4. Adliye

Klasik dönemde Müslümanların hukuki davalarına şer'i mahkemeler, gayrimüslim tebaanınıkine cemaat mahkemeleri, ecnebilerinkine ise konsolosluk mahkemeleri bakıyordu. Tanzimat döneminde Osmanlı toplumunu oluşturma ilkesi dolayısıyla muhakeme işlerinde de değişikliğe gidildi. Bu da beraberinde yeni kurumların ortaya çıkmasına sebebiyet verecektir.

1838'den itibaren serbest ticaret sistemine geçilmesi sebebiyle uluslararası ticaret artınca hukuki sorunlar da çıktı. Bu sorunları çözmek için ticaret nezaretine tabi ticaret meclisi/ mahkemesi kuruldu. 1848'den itibaren liman kentlerinde de bu mahkemelerin benzerleri oluşturuldu. Bu mahkemelerin bulunmadığı yerlerde ticarî davalara memleket meclisleri bakacaktı. Trabzon Ticaret Meclisi 1854'de kuruldu¹⁷. Hicri 1286, 1287, 1288 tarihli vilayet sanlamelerine göre Trabzon ticaret mahkemesi 1869'da bir başkan, iki üye (birisi gayrimüslim) bir kâtipten oluşmaktaydı. Meclis veya mahkeme üye ve çalışanları zamanla artmıştır. Örneğin 1870'de mahkemeye bir başkâtip atanmıştır. 1874'de ise mahkeme meclisine dört seçilmiş üye dahil edilmiştir¹⁸.

1840 yılında ceza kanunu yayımlandı. Bu kanun 1851 ve 1854 yıllarında değişikliğe uğratıldı. 1840-1864 yılları arası muhassıl ve memleket meclisleri taşrada muhakeme işlerini de üstlendi¹⁹. Trabzon Cinayet Meclisi 1860 yılında bir başka ve yedi üyeden oluşmaktaydı. Trabzon Tahkik Meclisi ise valinin başkanlığında ilgili sancak mülkî amiri, eyalet meclisi üyeleri, kadı ve sivillerden oluşturulmuştu.

1864'de yapılan düzenlemeye göre kaza merkezlerinde şeri mahkemelerin yanı sıra kadının riyasetinde *meclis-i deavi* isimli mahkemeler kurulacaktı. Bu meclis, reis dışında, halk tarafından seçilecek yarısı Müslim ve diğer yarısı gayrimüslim olmak üzere önceleri altı, sonradan dört tane mümeyyiz adı verilen üyeden teşekkül edecekti. Meclis-i deavi, köylerde ihtiyar heyetlerinin halledemeyeceği ihtilâflar ile kabahat ve cünhalara dair ceza davalarına, yüz kuruşun üzerindeki hukukî ihtilâflara, ayrıca ticaret mahkemesi bulunmayan yerlerde ticarî davalara bakıp neticelendirecekti. Ancak şeri mahkemelerin salahiyetine giren davalarla gayrimüslim cemaatlerin ruhani liderleri huzurunda çözebilecekleri ihtilâflara, ayrıca sancak ve vilayet meclislerinde görülmesi gereken davalara bakmayacaktı. Aldıkları kararlar kaymakama bildirilerek salahiyeti

¹⁷ Özgür Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012, s. 268.

¹⁸ Yılmaz, *a.g.t.*, s. 159.

¹⁹ M. Macit Kenanoğlu, "Nizamiye Mahkemeleri", 33, *TDİA*, İstanbul 2007, s. 185-188.

içindekiler onun tarafından icra olunacak; dışındakiler ise mutasarrıfa arz edilecekti. Hicri 1286 ve 1287 tarihli Trabzon vilayet salnamelerinden anlaşıldığı kadarıyla Of kazasında meclis-i deavi bulunmaktaydı. Mahkeme heyeti naibin riyasetinde üç mümeyyizden oluşmaktaydı. Ayrıca yazışmaları yürüten bir de kâtip bulunmaktaydı.

Sancak merkezlerinde şerî mahkemelerin yanı sıra *meclis-i temyiz-i hukuk ve cinayet* isimli mahkemeler bulunmaktaydı. Bu mahkemeler hâkim başkanlığında, üçü Müslüman ve üçü gayrimüslim, altı seçilmiş üyeden oluşmaktaydı. Ayrıca mahkeme kadrosunda merkezden atanmış olan hukukî ve kanunî işleri iyi bilen bir memur da bulunmaktaydı. İleriki tarihlerde seçilmiş üye sayısı dörde indirilmiştir. Bu mahkemelerde şeriyye, cemaat ve meclis-i ticaretin yetkisine dahil olmayan davalara bakılmaktaydı. Bir başka deyişle, kaza meclis-i deavilerinin bakamayacağı beş yüz kuruş ve üzerindeki davaları temyiz yolu açık olarak bidayeten, meclis-i deavilerde görülüp de istinafı kabil olarak alâkalılarca yeniden görülmek üzere kendisine gönderilen davaları istinafen halledecekti. Öte yandan, cinayete alâkalı davaları görüp neticelendirdikten sonra yeniden görülmek üzere vilâyet meclis-i kebirine gönderecekti. Meclis-i temyiz kazalardaki meclis-i deavilerin istinaf merciiydi. Meclis-i temyizin kararları mutasarrıfa arz olunacak; mutasarrıf salahiyeti içindekileri yerine getirecek; salahiyeti dışındakileri valiye gönderecekti. Hicri 1287 tarihli vilayet salnamesine göre merkez liva temyiz meclisinin kadrosunda reis-i evvel, reis-i sani, ikisi gayrimüslim olmak üzere 6 mümeyyiz, başkâtip, kâtip, mukayyit ve 4 mübeyyiz olmak üzere toplam 15 kişi bulunmaktaydı. Kadroya 1871'de bir müstantik dahil olmuştur.

Vilâyet merkezlerinde büyük meclis-i temyiz-i hukuk ve cinayet bulunmaktaydı. Bu meclis, menkul ve gayrimenkullere dair hukuk davaları ile sancak meclisi temyiz-i hukuk ve cinayet tarafından hukukî ve cinayet davalarına dair verilen hükümlerden gerek usulen ve gerek nizamen istinafı mecburi olanlarla, alâkalılar tarafından istinaf edilenleri yeniden görüşmekte ve karara bağlamaktaydı. Bu meclis, müfettiş-i hükkâm-ı şer' riyasetinde mümeyyiz adı verilen ve halk tarafından seçilen üçü Müslim ve üçü gayrimüslim altı üyeden teşekkül etmekte; yine sancaklarda olduğu gibi bu meclise de merkezce hukuka vakıf bir memur tayin edilmekteydi. Müfettiş kâtibi unvanını taşıyan bu kişi muhtemelen mahkemenin raportörü konumundaydı. Bu meclis de şeriyye ve cemaat mahkemelerinin ve meclis-i ticaretin yetki sahasına giren davaların dışında kalan davaları müzakere etmekteydi. Vilâyette meclis-i temyiz tarafından görülüp neticelendirilen davalar müfettiş-i hükkâm-ı şer' ve üyelerce imzalanıp valiye arz olunmakta; vali salahiyeti dâhilinde ise hükmü yerine getirmekte; değilse merkeze göndermekteydi. Böylece vilâyetlerdeki büyük meclis-i temyiz, sancaklarda meclis-i temyizden verilen kararların istinaf mercii vazifesini yapmaktaydı. Derin tetkikat gerektiren hukuk ve ceza davalarında divan-ı temyiz üyelerinden alt komisyonlar oluşturulmaktaydı. Trabzon Vilayeti Divan-ı Temyiz üye sayıları yıllara göre değişkenlik göstermektedir. Mahkeme kalemi

başkâtip, kâtip, iki mukayyit ve üç mübeyyizden oluşmaktaydı. Kalemde çalışanların sayısı da yıllara göre değişkenlik gösterebilmiştir.

1872 yılında kazalarda bulunan meclis-i deaviler bidayet, sancak merkezlerindeki meclis-i temyizler hem bidayet hem istinaf, vilâyetlerdeki divan-ı temyizler ise istinaf mahkemesi olarak dava görecekerdi. Bütün bu mahkemelerin temyiz mercii Divan-ı Ahkâm-ı Adliye idi. Köylerdeki ihtiyar meclisleri sulh mercii olarak dava görmeye eskiden olduğu gibi devam edecekti. 1879 tarihinde taşradaki mevcut mahkemelerin isimlerinde değişikliğe gidilerek bidayet ve istinaf mahkemeleri kuruldu. Yeni düzenlemeye göre nizamiye mahkemeleri ceza ve hukuk dairelerine ayrılmaktaydı. *Bidayet mahkemeleri* basit kazalarda, hem de liva ve vilâyetlerin merkez kazalarında bulunmaktaydı. Bidayet mahkemeleri bir reis ile iki üyeden oluşmaktaydı. Mahkeme üyelerinden birisi aynı zamanda mahkemenin başkâtipliği vazifesini yürütmekteydi. Diğerisi ise ceza davalarında hazırlık tahkikatını ve gerekli kişilerin istintakını yaparak hazırladığı lâyhaları mahkemeye arz ederdi. Zamanla mahkeme bünyesinde müddei umumi muavini kadrosu ihdas edildi. İstintak dairesinde ise müstantik-ı evvel ve müstantik-ı sani unvanlı iki kişi bulunmaktaydı. Sonraları mahkemelere ayrıca başkâtip tayin edilmeye başlanmıştır. Başkâtipler sancak ve vilâyetlerdeki üye sıfatı taşımadıkları için, üyeler gelmediği zaman bunların yerine geçemezler; bu işi üye mülâzımlar yapardı. Ancak kazalardaki başkâtipler üye sayılmadıkları halde üyelerin yokluğunda bunların yerlerine geçmeleri mecburiyet sebebiyle kabul edilmişti. Mahkemede yazı işlerini birinci ve ikinci kâtipler yürütürdü. Kâtip sayısı iş yüküne göre dörde kadar çıkabilmiştir. Bunlar ayrıca ceza davalarında ilk tahkikat ve sorguyu yapmakla vazifeli üyeye yardım ederlerdi.

Daha sonra bu iş için müstantikler vazifelendirildi. İcra memuru, yardımcısı ve icra mübaşirleri mahkeme tebligatı ve reisin emirlerini yerine getirmekle vazifeliydi. Kaza bidayet mahkemelerinde hukuk ve ceza davalarına tek bir dairede bakılırdı. Yine mahkemenin bulunduğu yerin gereklerine göre bir veya daha çok hukuk ve ceza dairelerine ayrılması mümkündü. Bu halde her daire bir reis ve iki üyeden oluşturulurdu. Bu reislerden birisi reis-i evvel unvanını taşırdı. Bu dairelerin hepsi vazifece birbirinden müstakil bir derecedeydi. Yalnızca hepsi idarî bakımdan reis-i evvele bağlıydı²⁰.

Gerektiğinde *istinaf mahkemeleri* de hukuk ve ceza dairelerine ayrılırdı. Dört azadan oluşurdu. Eğer hukuk ve ceza dairelerine ayrılmışsa her birinde ikisi muvazzaf, ikisi fahrî olmak üzere dört üye bulunurdu. Vali, adliye müfettişi ve istinaf mahkemesi reisi, vilâyet merkezi veya buna bağlı istinaf mahkemesinde bir veya iki mülâzım üye bulunurdu. Ayrıca gereği kadar kâtip ve icra mübaşiri yer alırdı. Üye mülâzımları mahkemenin yazı işlerine nezaret eder veya yardımda bulunur; gerektiğinde üyelere vekâlet eder ve reisin emri üzerine davaları özetlerdi.

1879 tarihli teşkilât ve hukuk usul kanunları ile temyiz hususunda yeni düzenlemelerde bulunulmuş, divan-ı ahkâm-ı adliye kaldırılarak yerine mah-

²⁰ Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri (Tanzimat ve Sonrası)*, İstanbul 2010.

keme-i temyiz teşkil edilmişti. Mahkeme-i temyiz de hukuk ve ceza dairelerine ayrılmıştı. Burada bir reis-i evvel, bir de reis-i sani bulunur, bunlardan birincisi bulunduğu daireye ve ayrıca iki dairenin beraberce toplandığı zamanlarda heyete riyaset ederdi. Ceza dairesinde on, hukuk dairesinde altı üye yer alırdı. Bu dairelerin her birinde bir baş mümeyyiz ile gereği kadar mümeyyiz ve zabıt kâtibi bulunurdu. Divan-ı ahkâm-ı adliye zamanında iki reisin yanı sıra ve bunların üzerinde divan-ı ahkâm-ı adliye nazırı bulunur ve heyet-i umumiyeye riyaset ederdi. Divan-ı ahkâm-ı adliyenin üye sayısı başkanla birlikte beş ile on kişi arasında değişmekteydi. Yine yeni düzenleme ile müşterek kalem teşkilâtından her bir daire için ayrı kalem teşkilâtına geçilmişti. Kanun gereği bir de baş müddei umumî bulunacaktı.

1887 tarihli kanun ile mahkeme-i temyizde bir istida dairesi kurularak daire sayısı üçe çıkarılmıştı. Hukuk ve ceza dairelerinin üye sayıları eşitlenerek her birinde bu sayı reis dışında altı, istida dairesinde ise yine reis dışında dört olarak tespit olunmuştu. İstida dairesinin vazifesini divan-ı ahkâm-ı adliye zamanında sonraları havale cemiyeti adını alan tefrik cemiyeti yapardı. İstida dairesi, hukuk ve ceza davalarına dair istidaları kanuna uygun iseler kabul edip, alâkalı daireye göndermek ve temyiz müddeti geçmiş veya temyiz şartları eksik olması hâlinde reddetmek; ayrıca dava nakli istidalarına cevap vermekle vazifeliydi.

Vilayet dahilinde ayrıca şeri mahkeme bulunmaktaydı. Mahkemenin bir de bürosu mevcuttu. Mahkeme-i şeriyye kalemi başkâtip, mukayyit ve üç kâtipten oluşmaktaydı. Vilayet adliye dairesi müfettişlik, encümen ve mahkemelerden oluşmaktaydı. Müfettişlik bölümünde adliye müfettişi ve yardımcısı unvanlı kişiler mevcuttu. Müfettişin sorumluluk alanı Trabzon ve Kastamonu vilayetlerini kapsıyordu. Adliye encümeni reis ve 6 azadan oluşmaktaydı. İstinaf mahkemesi reis-i evvelinin riyasetinde toplanan meclis vilayet merkezindeki mahkemelerin reisleri ve müddei umumi ile müddei umumi yardımcısından oluşuyordu. Ayrıca vilayet adliye dairesinde icra memuru ve mukavelat muharriri bulunmaktaydı.

5. Güvenlik

Tanzimat öncesi taşrada yerleşim birimlerinin güvenliği derbent, martolos, köprücü, tımarlı sipahi ve kapı halkı vasıtasıyla temin ediliyordu. Valilerin bu iş için istihdam ettiği kapı halkının sayısı 150 ile 200 kişi arasında değişmekteydi. İç güvenlik Tanzimat döneminde merkezî bir anlayışla yeni baştan ele alındı. 1840 yılından itibaren, iç güvenlik işlerinden sorumlu mevcut kurumlar tasfiye edilmeye başlandı. Yerine merkezden atanan zabıt kumandasında ve valilerin emrinde zaptiye birlikleri oluşturulmaya başlandı. 1844 yılında ise uzun yıllardır tasfiye edilmeye çalışılan tımarlı sipahi örgütü kaldırılarak, sipahilerden uygun olanların zaptiye birliklerine katılmaları sağlandı. Tımarlı sipahilerden yıllık geliri 500 ile bin kuruş arasında değişenler *piyade zaptiye neferi*, bin ile iki bin kuruş veya daha çok gelire sahip olanlar da süvari zaptiye olarak görevlendirildi. Tımarlı sipahilerin bir kısmı nizami orduda görev aldı. Arta kalanlardan bir

kısmı piyade veya zaptiye süvarisi oldu. Askerlik yapmak istemeyenlerin elindeki kamuya ait tabanca, koşum takımı ve kılıç gibi silah ve malzemeler toplandı. Trabzon'da tımarlı sipahi miktarı zaptiye neferi ihtiyacının çok üstündeydi. İhtiyaç fazlasının topçu askeri ya da kale muhafızı olarak istihdam edilmelerine karar verildi²¹. 1846 yılında zaptiye müşiriyetinin kurulması ve zaptiye birliklerinin bu kuruma bağlanması ile iç güvenlikte en azından şekli açıdan merkezîyetçi yapıya geçildi. İmparatorluktaki idarî, malî, sosyal ve siyasi gelişmelere bağlı olarak 1846-1870 yılları arasında teşkilatın görev ve sorumluluklarını tanımlayan nizamnameler yürürlüğe kondu. Tanzimat Fermanı'ndan sonra kurulan zaptiye teşkilatı, 1840-1879 yılları arasında gerek İstanbul, gerekse Anadolu ve Rumeli vilayetlerinde kamu düzeninin sağlanması ve güvenliğin temininde önemli bir rol üstlendi. Trabzon'da 20. yüzyıla kadar konsolosların güvenliğini sağlayanlardan birisi de kavaslar²².

Zaptiyeler tek tip elbise giyeceklerdi. Asıl görevleri ise sorumlu oldukları sahanın güvenliğini sağlamaktı. Özgür Yılmaz'ın tespit ettiği kadarıyla 1850'de şehirde bir kolluk başının idaresinde 30 süvari ve 50 piyade zaptiyesi mevcuttu.²³ Kırım Savaşı ve sonrası Trabzon şehrinde asker ve göçmen yoğunluğuna, eşkıyalık faaliyetlerinin artmasına sebebiyet verdiği için haliyle güvenlik ve asayiş sorunu da hat safhaya ulaşmıştır. 1861 yılında yapılan yeni bir düzenleme ile zaptiye teşkilatı alay ve tabur tarzında daha düzenli bir hale getirildi. Trabzon'da 1860 yılında vilayetin güvenliğini bir müfettiş ve 2 yardımcısının idaresinde 160 kişilik bir zaptiye birliği sağlamaktaydı. 1870 kayıtlarında ise bu sayı 40'ı süvari diğerleri piyade olmak üzere 150 kişi olarak verilmekteydi. 1869 düzenlemesi ile Trabzon'da zaptiye alayı kuruldu²⁴.

Trabzon Zaptiye Dairesi'nin kumandanı alaybeyidir. Hicri 1286-1288 tarihli vilayet salnamelerine göre Trabzon Zaptiye Alayı'nın merkezi Trabzon'dur. Alayın merkez karargahında alaybeyi, yardımcısı, idare ve jurnal eminleri bulunmaktaydı. Şehirde 32 zabıt ve 85 nefer mevcuttu. Maçka, Of, Sürmene'de ise 41 rütbeli ve 147 nefer mevcuttu. Merkez sancağındaki süvari sınıfına mensup olanların sayısı ise 4'ü rütbeli 21'i er olmak üzere toplam 25 kişiydi.²⁵

1875 ve 1876 yıllarında meydana gelen Balkan isyanlarının yanı sıra, bu ayaklanmalar vesilesiyle Avrupalı güçlerin iç güvenliğin sağlanması noktasında Babıali üzerinde artan baskısı Tanzimat'tan bu yana süre gelen tek merkezli iç güvenlik anlayışının değişmesine yol açtı. 1878 yılında jandarma teşkilatının kuruluş çalışmalarını gerçekleştirmek üzere Baker Paşa başkanlığında bir jandarma heyeti kuruldu. 1879'da zaptiye askerinin idaresi zaptiye müşirliğinin

²¹ E. Esin Sarioğlan, *Tanzimat'ın Trabzon'da Uygulanması (1839-1856)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 1996, s. 62.

²² Kavas hakkında bkz. Mehmet Canatar, "Osmanlı Devleti'nde Kavaslar ve Kavas Teşkilatı", *İlmi Araştırmalar 4*, İstanbul 1997, s. 67-88.

²³ Yılmaz, *a.g.t.*, s. 355.

²⁴ Necdet Koparan, *Jandarma Teşkilatı (1908-1923)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

²⁵ *Hicri 1286, 1287 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnameleri*.

den alınarak seraskerliğe verildi. Müşirlik 1879'da yerini zaptiye nezareti bünyesinde oluşturulan jandarma dairesi reisliğine bıraktı²⁶. Hicri 1321 ve 1322 tarihli salnamelerdeki ilgili kayıtlar karşılaştırıldığında Trabzon'daki zaptiye alayının ismi 1903'de jandarma alayına dönüştürüldüğü kanaati oluşmaktadır. Oysa Hicri 1304 ve 1306 tarihli askerî salnamelerde söz konusu askerî birlikler jandarma birlikleri olarak kaydedilmiştir²⁷.

1893'de alayın mevcudu askerî öğrenciler dahil olmak üzere 1.508 kişiydi. Bunun 132'si zabıt ve 873'ü er idi. Hicri 1321 tarihli vilayet salnamesine göre 1893'de Trabzon Jandarma Alayı'nın Birinci Merkez Sancağı Taburu'na bağlı 6 piyade bölüğü ile bir süvari bölüğü Trabzon kazası dahilindedir. Merkez karargah ve söz konusu birliklerde toplam 24 rütbeli, 450 piyade ve 36 süvari ile 3 misafir subay bulunmaktaydı. Alayın 1908'deki mevcudu 56 subay, 855 er olmak üzere toplam 1.012 kişidir. Bu sayı 1912'de 855'e gerilemiştir. Bunun ne kadarının çalışma sahamızda konuşlanmış olduğunu bilemiyoruz.²⁸

1909'da İstanbul, Selanik, İzmir, Beyrut ve Bağdat'ın yanı sıra Trabzon'da jandarma umum müfettişliği, 1914'de Trabzon Seyyar Jandarma Alayı teşkil edildi. Rus işgali sonrası 1917'de Trabzon Jandarma Müntaka Müfettişliği kuruldu. 1920'de ise Trabzon Bölge Müfettişliğinin er ve erbaş toplamı 3.110 kişidir²⁹. Sicil kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla jandarmalık maaş karşılığı yapılan bir kamu göreviydi. Örneğin Trabzon doğumlu bir şahıs sıbyan mektebi sonrası bir süre rüştiyede eğitim görmüştü. Bunu müteakip çeşitli kurumlarda kâtiplik yaptıktan sonra Dersaadet Jandarma Alayı 3. Tabur bölüğü ve sonra Trabzon ağnam kolağası olmuştur. Keza Abdülhalim Efendi adındaki bir diğer kişi de rençper çocuğu olup sıbyan ve medrese eğitimini müteakip Trabzon Merkez Jandarma Taburuna kabul olundu. Sonra bu görevinden istifa edip Samsun'da kolculuk ve kâtiplik yaptıktan sonra nahiye müdürlüğü ve kaymakamlık görevlerini ifa etmiştir³⁰.

Tanzimat döneminde polis teşkilatı kuruldu. 1895 öncesi taşrada polis teşkilatının kuruluşu vilayet merkezi ile sınırlı tutuldu³¹. 20. yüzyılın başından itibaren vilayete tabi şehir ve kasabalarda tedrici bir şekilde polis teşkilatı kurulmaya başlandı. Teşkilatın bulunduğu yerlerde şehrin güvenliği hususunda yetki zaptiye veya jandarmadan polise geçti. 1893-1904 yılları arasında Trabzon merkez polis dairesindeki baş komiser, komiser ve polis sayısı 14 ile 30 arasında

²⁶ Koparan, *a.g.t.*, s. 121.

²⁷ *Hicri 1304-1307 tarihli Askerî Salnamelerde Trabzon Jandarma Alayı* olarak zikredilmiştir. Bkz. *Hicri 1307 Askerî Salnamesi*, s. 839, *Hicri 1306 Tarihli Askerî Salnamesi*, s. 870; *Hicri 1304 Tarihli Askerî Salnamesi*, s. 1886.

²⁸ Koparan, *a.g.t.* s. 122.

²⁹ Koparan, *a.g.t.* s. 32, 76.

³⁰ Mehmet Akif Bal-İrfan Dağdelen, *Osmanlı Arşiv Belgelerindeki Trabzonlu Devlet Adamları ve Bürokratları (1879- 1909)*, İstanbul 2012, s. 157.

³¹ Şaban Ali Yücel, *Türk Polis Teşkilatının Gelişiminde Batının Etkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2019, s. 55.

değişmekteydi. 1904 yılında merkez sancağa tabi kaza merkezlerinde de bir veya iki polis bulunmaktaydı. Trabzon doğumlu olup merkez kaza dahilinde polislik yapanlar da vardı³².

Bağdat, Beyrut ve Erzurum'un yanı sıra Trabzon'da bir polis mektebi açıldı. Amaç şark vilayetlerine mütehasıs polis memuru yetiştirmekti. Burada hem polis adaylarının ve hem de kadrolu polislerin eğitimi hedeflenmiştir. Öğrenciler üçer aylık eğitimden geçirilerek mezun ediliyorlardı. Mektepte genel savaş sonrası eğitim öğretim faaliyetleri sürdürülmüştür. Mektepte 2 komiser, 2 evrak memuru, 4 hademe (3'ü Trabzonlu, 1'i Harputlu) mevcuttu. 1919'da personel sayısı müdür, tabip, 7 muallim, 7 aşçı, aşçı kalfası ve hademeden ibaretti. Öğrenci sayısı ise 21 kişiydi. Bunların 6'sı Trabzon, 5'i Tokat, 2'si Giresunlu olup, diğerleri Harput, Sivas, Kütahya, Prizren, Kayseri, Yozgat, Afyon ve İstanbulluydu. Mektep 25 Temmuz 1919'da kapatıldı³³. Belirtmek gerekirse 1909 yılında güvenlik mensuplarını eğitmek amacıyla Trabzon'da Jandarma Efrad-ı Cedide ve Karakol Kumandanları Mektebi amaçlamıştı³⁴.

6. Hapishane

Arapça olan hapis kelimesi sözlükte bir yere kapatmak, engellemek, alıkoymak, men etmek, tutmak, tevkif etmek gibi anlamlara gelir. Terimsel anlamı bir kişinin zorla bir yerde tutulması; hukuki anlamı güvenli bir mekânda alıkonulmasıdır. Cezanın infaz edildiği yere mahbes, hapsedilen kişiye de mahpus denmektedir. Hapis cezası, hem Batı hem de Osmanlı hukukunda 18. yüzyıl sonlarına kadar sıra dışı bir uygulama olarak devam etmiştir. Hapis bir cezalandırma yeri değil, kişinin cezasının belirlendiği zamana kadar tutulduğu bir mekân olarak görülmüştür. Osmanlı Devleti'nde hapis cezasının uygulandığı yerler kale ve hisar içlerinde bulunan zindanlardı.³⁵ 16. yüzyılda kaynaklara yansıdığı kadarıyla Trabzon'da kale zindancısı³⁶ unvanlı bir kişi vardı.

Tanzimat döneminde hukuk alanındaki reform ile birlikte ülke genelinde hapishane binaları da inşa edilmeye başlandı. Kırım Savaşı öncesinde Trabzon'da bir hapishane inşa edildi. Hapishane kadrosu tespit edebildiğimiz kadarıyla 1898'de bir müfettiş, bir kâtip ve 38 gardiyan, 1901'de bir müfettiş, başgardiyan ve 20 gardiyan şeklindeydi. 20. yüzyıl başı itibarıyla şehirde üçü erkek, biri kadın olmak üzere dört hapishane ve bir tevkifhane mevcuttu. Bu hapishanelerin personeli ise 2 müdür, 2 kâtip, 2 başgardiyan, 11 gardiyan, 2 çamaşırcı ve 2

³² Bal-Dağdelen, *a.g.e.*

³³ Ülkü Köksal, "İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Trabzon Polis Mektebi", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 19, 2015, s. 143.

³⁴ Volkan Aksoy, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Trabzon*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2013, s. 208.

³⁵ Bkz. Gültekin Yıldız, *Mapushane, Osmanlı Hapishaneleri (1839-1908)*, Kitabevi, İstanbul 2012.

³⁶ Ali Turan, *1815 Numaralı Trabzon Şerhiye Sicilinin Transkripsiyonu ve Hukuki Değerlendirmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014, s. 494.

hademeden oluşmaktaydı. Personel genellikle Trabzonlu³⁷ olup kurumlar arası eleman aktarımı gerçekleşebilmiştir. Örneğin hapishane kâtiplerinden birisi sicil-i ahval kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla sıbyan mektebi ve medrese eğitimini müteakip darülmualimin mektebinde usul-i cedide tedris etmiştir. Müteakiben ibtidaide muallimlik, rüsumat ambar memurluğu yaptıktan sonra hapishane kâtipliğine atanmıştır³⁸. Bu hapishanelerde 20. yüzyılın başı itibarıyla toplam 800 mahkum ve tutuklu mevcuttu³⁹.

Maçka, Sürmene, Of, Akçaabat ve Vakfikebir'de de hapishane mevcut idi. Bu hapishaneler hükümet konaklarının bodrum katlarındaki odalardan ibaretti. 1913 itibarıyla Akçaabat hapishanesinde 2 gardiyan ve 19 tutuklu ve mahkum mevcuttu. Trabzon ve kazalarında toplam 99 gardiyan bulunmaktaydı. Gardiyanların imkanlar ölçüsünde okuma yazma bilenler arasından ve tercihan gaziler arasından seçilmekteydi⁴⁰.

7. Belediye

Osmanlı dönemindeki Anadolu yerleşmelerini şehir, kasaba ve köy şeklinde sıralayabiliriz. Şehir ve kasabalar mahallelerden oluşmaktaydı. Köy ve mahalleler imam, ruhani lider ve kocabaşılar tarafından idare edilmekteydi. Söz konusu unvana sahip kişilerin liderliğinde mahallelerin temizlik, güvenlik, toplumsal yardımlaşma, ortak mekan bakımı gerçekleşmekteydi. Mahallenin dışında kasaba ve şehirlerde çarşı pazar işleri ve genel anlamda kasaba ve şehirlerin idaresinden kadı mesuldü. Kadıya bu konuda voyvoda, subaşı, böcekbaşı, çöplük subaşısı ve ases yardımcı olmaktadır. Çarşı ve pazarların düzen, temizlik ve aydınlatma gereksinimleri loncalar tarafından sağlanıyordu. 17. yüzyılın ikinci yarısında Trabzon'da idareci statüsünde müftü, kadı, nakibüleşraf, yeniçeri çavuşu (Serdar yerine), sipahi kethüdası yerine şehir subaşısı, muhtesip ağası, gümrük emini, balık emini, boyahane emini, şarap emini, mumhane emini gibi yetkililer vardı⁴¹. Bunlar da şehir idaresinden sorumluydular. 1826 yılında yeniçeriliğin ilgası sonrası kasaba ve şehirlerin idaresinde bir boşluk oluştu. Bu boşluk, şehir kethüdası, ihtisap emini, ihtisap ağası, muhtesip, ihtisap nezareti ve zaptiye müşiri unvanlı kişilerce veya kurumlarca doldurulmaya çalışıldı. Kasaba ve şehirlerin bayındırlık işleri ise vakıflar vasıtasıyla gerçekleştiriliyordu.

Klasik dönem resmî makamlardaki değişiklik, kasaba ve şehirlerin iktisadî ve sosyal yapılarının değişmesi yeni yönetsel yönetime geçilmesine sebe-

³⁷ Trabzon kale hapishanesi çavuşlarından birisi Akçaabatlı olup Trabzon emvalinden 57 kuruş maaşla tekaüt olmuştur. *BOA*, BEO. No. 3796/ 284650.

³⁸ *BOA*, DH. SAİD MEM, No. 10/3.

³⁹ Eyyub Şimşek, "20. Yüzyıl Başlarında Trabzon Hapishanesi (1900-1914)", S: 23, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2017, s. 146.

⁴⁰ Kemal Daşcıoğlu, "19. Yüzyılın Sonları 20. Yüzyıl Başlarında Akçaabat Hapishanesi", *Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu (26-28 Nisan 2013)*, s. 165-182.

⁴¹ Mehmet Ali Türkmenoğlu, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon, (Şeriyeye Sicillerine Göre)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2016.

biyet verdi. Mahallelerin idaresi muhtar adı verilen kişilere terk edilmeye başlandı. Ecnebi diplomatların da telkin ve baskısı ile 1855'de İstanbul'da Şehremaneti kuruldu. 1860 ve 1870'li yıllarda yayımlanan yönetmeliklere göre taşrada da reis, reis yardımcısı, kâtip, sandık emini ve meclislerden oluşan belediye teşkilatları kuruldu. Meclis üyeleri gayrimenkul sahipleri arasından iki yıllığına seçilecekti. Üyelerin yarısı her yıl değiştirilecek ve yerlerine yenileri seçilecekti. Ayrıca imkanlar ölçüsünde mühendis ve hekim de istihdam edilecekti. Bunlar aynı zamanda meclisin doğal üyesi olacaktı⁴². Belediyeler şehir ve kasabaların alt yapı, temizlik, aydınlatma, itfaiye hizmetlerinin yanı sıra, çarşı pazar kontrolü ve kira kontrat tescili işlemleriyle de ilgilenecekti.

Trabzon ve diğer kasabaların ilk reislerinin merkezi idare tarafından atıldığı anlaşılmaktadır. Trabzon şehrinin tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk başkanı arazi memurudur. Belediye meclisi ise kamu görevlisi ve şehir eşrafından oluşmuştur. Meclisin üye sayısı zamanla artmıştır. Belediye meclisi üyeleri kuruluşundan 1879 yılına kadar doğal ve seçilmiş üye olmak üzere iki gruba ayrılmaktaydı. Doğal üyeler kamu görevlisidir. Mühendis ve tabip doğal üyeler arasında yer almaktadır. Belediye meclisinin üye sayısı 1882-1904 yılları arası 8 ila 9 kişi arasında değişmekteydi. Üyelerin bir veya ikisi gayrimüslim sairleri Müslüman'dır.

Trabzon belediye dairesi çalışanlarını başkâtip, mühendis, temizlik işleri müdürü, iki kâtip, müfettiş ve sandık emini şeklinde sıralamak mümkündür. Belediye çalışanlarının sayısı ve meslek çeşitliliği zamanla artmıştır⁴³. 1897 yılında temizlik ve genel hizmetler statüsünde çalışanları memur, tahsildar, çavuş, odacı, buhar makinesi ateşçisi ve makinisti, tulumbacı reisi ve neferleri, fener memurları su yolcu, süpürgeci ve çöpçü, tapu memuru, tapu memur muavini, bent başı memuru şeklinde sıralayabiliriz⁴⁴. 1897 kaydına göre şehirde belediyeye ait bir hastane mevcuttu. Hastane çalışanları müdür, aşçı ve iki hademeden oluşmaktaydı⁴⁵. Hicri 1319-1322 tarihli salnamelerde ise Trabzon dahilinde vilayet sıhhiye müfettişi, beledi tabibi, vilayet baytarı, hayvan muayene memuru, aşçı memuru ve ebe bulunmaktaydı. Aynı salnamede şehirde 10 gayrimüslim hekim ve 8 gayrimüslim eczacı mevcut görünmektedir.

Trabzon şehrindeki merkezi belediye dairesinin yanı sıra Of kasabasında ve kaza idaresi oluşturulduktan sonra Akçaabat, Sürmene ve Vakfikebir kasabalarında da belediye daireleri kurulmuştur. Kasabaların belediye meclisi üye sayıları 2 ile 8 kişi arasında değişmektedir. Bu meclislerdeki gayrimüslim üye sayısı 1, 2 kişi ile sınırlıdır. Belediye çalışanı olarak hemen hepsinde kâtip ve sandık emini var. Bazı belediyelerde kâtip ve sandık emini aynı kişi tarafın-

⁴² Tarkan Oktay, "Osmanlı Döneminde Modern Belediye Kurumunun Doğusu ve Gelişimi", *Seçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, İstanbul 2008, s. 377- 402.

⁴³ Yılmaz, *a.g.t.*, s. 150 vd.

⁴⁴ *Hicri 1315, 1316 Tarihli Trabzon Vilayeti Salmameleri*.

⁴⁵ *Hicri 1305 Tarihli Vilayet Salmamesinde* hastane hademesi 53 kişi olarak gösterilmektedir. Aynı salnamede belediye kadrosundaki çöpçü sayısı 53 kişi olarak gösterilmektedir.

dan yürütülmüştür. Akçaabat ve Sürmene’de istihdam edilenler arasında 1904’de belediye tabibi, ebe ve müfettiş de tespit edebilmekteyiz⁴⁶.

8. Eğitim

Devletler sistemlerine göre farklı yöntemlerle değişik eğitim kuruluşları oluşturmuşlardır. Sistemler farklı olmakla birlikte hepsinin temel amacı toplumun kimliğinin sürekliliğini oluşturmaktır. Osmanlı eğitim sistemini kaba bir tasnifle iki gruba ayırabiliriz. Klasik dönemde eğitimin temel amacı her toplumun kendi kimliğini gelecek nesle aktarmasıdır. Bunun için Müslümanlar vakıflar vasıtasıyla kurdukları mektep, medrese gibi eğitim kuruluşları ile gayrimüslimler ise kilise veya cemaat mektepleri vasıtasıyla bu işi gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Klasik dönemde Müslüman çocukları sıbyan mekteplerinde eğitim görmekteydiler. Sıbyan mektepleri, merkezi bir teşkilattan ve ortak bir eğitim-öğretim ve idare sisteminden yoksundu. Bu mektepler vakıflar tarafından kurulmuş ve her türlü masrafı yine vakıflar tarafından üstlenilmiştir. Belli bir teşkilâta ve ortak bir programa sahip olmayan bu okullar, özel vakıfların gelirleri ve bu vakıflarda konulmuş şartlara göre idare edilmekte ve öğretime devam etmekteydi. Sıbyan mekteplerinin hocaları, başka kaynak olmadığı için, genellikle medresede okumuş, okuma yazma bilen, çoğu zaman cami veya mescitte imamlık ya da müezzinlik yapan kimselerdi. Taşrada Müslümanlara hitap eden bir diğer okul ise medreselerdi. Taşradaki medreseler istisnalar hariç daha ziyade dinî açıdan temel eğitimin yapıldığı mekteplerdi.

Çalışma sahamız dahilinde klasik dönemde mevcut olan sıbyan mektepleri ve medreseler ile ilgili elimizde herhangi bir istatistik bulunmamaktadır. 1869 yılı itibarıyla Trabzon şehrinde 9 medresede 9 müderris ve 147 talebe mevcuttu. Şehirdeki 41 sıbyan mektebinde 1.764 çocuk eğitim görmekteydi. 1898’de şehirdeki sıbyan mekteplerinin sayısı 14’e inmiştir. Bu mekteplerde 14 muallim toplam 773 öğrencinin eğitiminden sorumluydu. Şüphesiz bu tarihte söz konusu mekteplerin ne kadar klasik mektep özelliği taşıdığı sorgulanması gerekmektedir. Merkeze tabi Vakfikebir’de 11 medrese, 11 müderris ve 307 *talebe-i ulum*; Akçaabat’ta ise 1 medrese, 1 müderris ve 55 *talebe-i ulum* mevcuttu. Of’ta 350 medrese, 82 müderris, 2.364 *talebe-i ulum* bulunmaktaydı. Sürmene’de ise 8 medresede 8 müderris 110 *talebe-i uluma* ders vermekteydi. Sıbyan mekteplerine gelince Vakfikebir’de 108 sıbyan mektebinde 2.750 çocuk, Akçaabat’ta 77 sıbyan mektebinde 1.441 çocuk, Of’ta 191 mektepte 4.681 çocuk ve Sürmene’de 105 sıbyan mektebinde 3.105 çocuk eğitim görmekteydi⁴⁷.

Trabzonlu talebeler başta başkent olmak üzere ülkenin sair yerleşmelerindeki medreselere de eğitim amacıyla gidebilmişlerdir⁴⁸. İstanbul’da 1792 sayımına göre 178 medrese mevcuttur. Bunların 19’unda Trabzonlu 43 talebe

⁴⁶ Trabzon Belediyesi tarihi için bkz. Rasim Şimşek, *Trabzon Belediye Tarihi, 1 (Osmanlı Dönemi)*, Trabzon 1993.

⁴⁷ *Hicri 1286 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi*.

⁴⁸ Salih Kahrıman, Fevzi Gür, *Amasya Nüfus Defterleri 1840*, İstanbul 2012, 227-231.

ve bir müderris mevcut idi⁴⁹. 1844 tarihli nüfus kayıtlarına göre ise İstanbul'da Hasanpaşa, Hekimçelebi, Nazır Hüseyin Ağa, Sultan Selim Han, Fevkani, Rakım Efendi ve İbrahim Paşa medreselerinde toplam 11 Trabzonlu eğitim görmekteydi. Bunların yaşları 14 ile 35 arasında değişmektedir⁵⁰. 1857-1858 tarihli 437 numaralı nüfus yoklama defterine göre İstanbul'daki 14 medresede Trabzonlu talebe-i ulum, hafız ve dersiamların toplamı 90 kişiyi bulmaktaydı⁵¹.

Tanzimat veya modern dönemde eğitim vasıtasıyla toplumda Osmanlı kimliği oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu amaçla Tanzimat idarecileri mevcut kurumları kendi haline bırakarak ibtidai, rüştiye, idadi ve sultani isimli genel mektepler ile meslek okullarını düzenleyerek hizmete almıştır. Bu mektepler özellikle 2. Abdülhamit döneminde hızla ülke geneline yayılmıştır. Tanzimat döneminde vilayet merkezinde maarif dairesi kurulmuştur. Bu daire müdür, maarif kalemi ve meclisten oluşmaktadır. Maarif kalemi malî ve bürokratik yazışmaları yürütmekteydi. Kalemde muhasebe memuru (2), kâtip ve sandık emini istihdam edilmekteydi. Maarif meclisi başkanı maarif müdürü, üyeler ise kamu görevlisi ve şehrin ileri gelenlerinden seçilen kişilerdir. Örneğin Hicri 1321 tarihli vilayeti salnamesine göre Trabzon maarif meclisi nüfus nazırı ve müderrisin yanı sıra sivil halkı temsilen 3 Müslim ve 3 gayrimüslimden oluşmaktaydı. Kazalarda ise kaza merkezinin nüfusuna göre 2 ile 6 arasında değişen sayıdaki üyeden oluşan maarif komisyonları mevcuttu. Bu komisyonların başkanı kaymakamlardı⁵².

Tanzimat döneminin markası olan okulların Trabzon vilayeti dahilinde 1860'lı yıllarda açılmaya başladığını görüyoruz. 1863'te Trabzon Rüştiyesi açıldı. Trabzon Rüştiyesi'nde 1869-1870 yıllarında 4 muallim, 80 ile 92 şakirt mevcuttu. 1869'da İslahhane açıldı. Hicri 1289 tarihli vilayet salnamesine göre İslahhane idaresinin başında bir nazır ve bir müdür vardı. Nazır muhtemelen vilayet dahilindeki ıslahhanelerden sorumluydu. Diğer çalışanları kâtip, sıbyan muallimi, Rum ve Ermeni hocalar, vekilharç (2), bevvap, sanayi ustaları terzi ustası, kunduracı ustası (2) idi. Mektepte 13 şakirt eğitim görmekteydi. Mektep ileriki tarihlerde öğrenci bulamadığından kapanmak durumunda kalmıştır. Zanaat okulu mahiyetindeydi. 2. Meşrutiyet ile birlikte Trabzon'da ekonomik hayatın canlandırılması ve özellikle Müslüman Türk ahalinin ekonomideki etkinliğinin artırılması amacıyla bir dizi faaliyette bulunulmuştur. Bunlardan biri de meslek okullarının açılmasıdır. Bu nedenle kapatılan İslahhanenin

⁴⁹ Necati Aktaş, *1206 (1792) Tahririne Göre İstanbul Medreseleri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1986.

⁵⁰ İbrahim Aydoğdu, *185 Numaralı Deftere Göre İstanbul Medreseleri Nüfusu (1844)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2015.

⁵¹ Yahya Karakaya, *437 Numaralı Nüfus (Medrese)Yoklama Defterinin Transkribi ve Değerlendirmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2016.

⁵² *Hicri 1318 Tarihli Maarif Salnamesinden* anlaşıldığı kadarıyla Trabzon Maarif Müdürü İstanbul doğumlu, Sultani mezunu olup Kastamonu ve Edirne'de maarif müdürlüklerinde bulunduktan sonra Trabzon Maarif müdürü olmuştur. *Hicri 1318 Tarihli Maarif Salnamesi*, s. 1458.

binasında kunduracılık, marangozluk, terzilik ve çorapçılık gibi küçük zanaat kollarında nitelikli iş gücü yetiştirmek amacıyla 1907'de Hamidiye Sanayi Mektebi açıldı. Yatılı ve gündüzlü 60 talebesi mevcuttu. Kız rüştiyesinin kapatılması üzerine kız öğrenciler de kabul edildi. 1914'de darüleytama dönüştürüldü. 1911'de Sütçülük Mektebi açıldı⁵³.

Trabzon Askerî Rüştiyesi 1879'da eğitim-öğretime başladı. Hicri 1316 yılına ait maarif salnamesine göre Trabzon Askerî Rüştiyesi'nde idareci, muallim ve hizmetli olarak 17 kişi istihdam edilmekteydi. Öğrenci sayısı yıllara göre 283 ile 313 kişi arasında değişmekteydi. 1890'lı yıllarda Sürmene ve Akçaabat'ta da birer rüştiye mevcut idi. Akçaabat Rüştiyesi'nde 1900'e kadar 2 muallim, bir kapıcı ve yıllara göre 20 ile 36 arasında değişen sayıda öğrenci ile eğitim yapılmaktaydı. Hicri 1322 tarihli vilayet salnamesine göre muallim sayısı üçe, öğrenci sayısı 41'e çıkmıştır. Sürmene Rüştiyesi'nin 1903'de öğrenci sayısı 85 kişidir. Trabzon'da kız öğrenciler için de bir rüştiye hizmete açılmıştır.

1869'da Trabzon'da Katoliklere ait üç mektepte 273, Ermeni cemaatine ait 3 mektepte 153, 7 Rum mektebinde 987 talebe eğitim görmekteydi. Akçaabat'ta toplam 7 Ermeni mektebinde 51 talebe, 10 Rum mektebinde 184 talebe ve Of'ta 5 mektepte 47 Rum çocuğu, Sürmene'de 2 Ermeni mektebinde 17 talebe ve 6 Rum mektebinde 255 talebe eğitim görmekteydi⁵⁴. Vilayet dahilinde ecnebilere ait mektepler de vardı. 1845'de Kapuçin cemiyeti, 1881'de Freres des Ecole Chretiennes misyonerleri birer okul açtılar. İranlılara ait rüştiye seviyesindeki Mekteb-i Nasiri'de ise 45 öğrenci ile eğitim öğretim faaliyetleri sürdürülmekteydi. Amerikalılara ait iptidai seviyesinde üç mektep mevcuttu. Bu mekteplerde 44 erkek, 18 kız eğitim görmekteydi⁵⁵.

Taşrada 1872 yılından itibaren darülmualimin-i sıbyanlar açılmaya başlandı. 1906 yılı itibarıyla ülke genelinde 32 darülmualimin-i ibtidaiye mevcuttu. Çoğu bir veya iki muallime, 10 ile 30 arasında değişen talebeye sahipti. Hatta bazılarının talebe mevcudu beş altıyı geçmemekteydi. Trabzon Darülmualimin Mektebi 1890'da kuruldu. İlk müdürü Eğinli Abdullah Efendi'dir. Öğrencilere 1-3 aylık bir eğitim sürecinden geçirilip mezuniyet belgesi verilmekteydi. Hicri 1316 maarif salnamesine göre Trabzon Darülmualimin-i İbtidaisi kadrosunda bir muallim ve bir hademe mevcuttu. Öğrenci sayısı 1898'de 7, 1903'de 25, 1905'de 31 kişidir. Genel savaşta kapanmış, işgal son-rası tekrar açılarak 1934'e kadar eğitim öğretim faaliyetlerini sürdürmüştür. 1915'de öğrenim yılı dört yıla çıkarıldı⁵⁶.

Trabzon idadisi 1887'de hizmete alındı. Bu mektebin Trabzon ve çevresinden oldukça fazla öğrenci çekeceği düşüncesiyle bir hayli büyük bir bina inşa

⁵³ *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi*, Haz. Hikmet Öksüz-Veysel Usta-Kenan İnan, Trabzon 2009, s.115; Hüseyin Albayrak, *Trabzon Milli Eğitim Tarihi*, 1, Trabzon 2008, s. 71-73, 99; Aksoy, *a.g.t.*, s. 214.

⁵⁴ *Hicri 1286 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi*.

⁵⁵ Yılmaz, *a.g.t.*, s. 365; Mesut Piyale, s. 37; Trabzon'daki gayrimüslim ve ecnebi okulları için Aksoy, *a.g.t.*, s. 208.

⁵⁶ Aksoy, *a.g.t.*, s. 210.

edilmişti. Ancak talebe sayısı 1891’de 86 kişidir. Bu öğrencilerin tamamı şehirde ikamet eden ailelerin çocuklarıydı. Hicri 1903’de mektebin öğrenci sayısı 235’i Müslim, 6’sı gayrimüslim olmak üzere toplam 241 kişidir. Bunun 181’i gündüzlü, 60’ı yatılıydı. Yatılı öğrencilerin 40’ı ücretli, 20’si parasız yatılı statüsündeydi. Mektebin 1898-1905 yılları arası personeli müdür, müdür yardımcısı (1-5), kâtip, ambar memuru, mubassır (2), muallim (10-16), hademe (1-13), çamaşırı, meydan hademesi, süpürgeci, kapıcı, hastane hademesi, baş hademe, açıcıbaşı ve odacıdan oluşmaktaydı⁵⁷. Okulun statüsü 1909’da sultaniye dönüştürüldü⁵⁸. Trabzon Sultanisi genel savaşa kadar 117 mezun verdi. Genel savaşta idadi, sultani ve medrese öğrencileri ihtiyat zabıt okuluna davet edildi. Bu mektep Cumhuriyet döneminde liseye dönüştürüldü. Belirtmek gerekirse Nemlizadeler 1880’de Mekteb-i Hamidiye isimli idadi statüsünde 6 sınıflı bir hususi mektebi Trabzonluların hizmetine sundular⁵⁹.

Tanzimat döneminde temel eğitimde devlet maarif nezareti vasıtasıyla hem planlama ve hem de eğitim kuruluşları vasıtasıyla devreye girdi. 1872’de ilköğretim basamağında sıbyan mektebinin yanı sıra 1872’den itibaren ibtidai mektepleri devreye girdi. Sıbyan mektepleri evkaf nezaretine, ibtidailer ise maarif nezaretine bağlıydı. 1876’da ilköğretim zorunlu hale getirildi. Bu ise ilköğretimde ikiliğe sebebiyet veriyordu. Bu ikiliği ortadan kaldırmak için maarif nezareti 1909’dan itibaren ibtidailerin açılmasına hız vermiştir. 1894’de açılan Trabzon merkez ibtidaisinde 1895’de 2 muallim 73 öğrenci; 1898’de 6 muallim, bir kapıcı ve 189 talebe vardı. Aynı tarihlerde şehirde mevcut olan 14 sıbyan mektebinde toplam 773 öğrenci eğitim görüyordu. 1904 yılına kadar İslahane, Hatuniye ve Zeytinlik ibtidaileri de açılarak eğitim öğretim hizmetine alınmıştır. Bu mekteplerin her birinde müdür ve hademenin yanında 5 veya 6 muallim istihdam edilmekte olup toplam 614 öğrenci eğitim öğretim görmekteydi.

Hicri 1321 tarihli vilayet salnamesine göre Trabzon merkez sancağında 849 mektepte 40.780 erkek öğrenci ve 402 mektepte 11.996 kız öğrenci eğitim görüyordu. Bunların tamamı Müslüman’dır. Gayrimüslimlere ait 136 mektepte 9.422 erkek ve 69 mektepte 1.277 kız öğrenci eğitim görmekteydi. Bunun 8.471’i ibtidai, 951’i de rüştiye öğrencisidir. Ecnebilere ait erkek rüştiyesi statüsünde 3 mektep vardı. Bu mekteplerde toplam 244 öğrenci eğitim görüyordu. Kız öğrencilere has ecnebi rüştiyesinde ise 127 öğrenci vardı. Keza bir ecnebi ibtidaisinde de 73 erkek çocuk eğitim öğretim faaliyetini sürdürmekteydi.

İlköğretime yönelik mektepler bir ile altı arasında değişen sayıda sınıftan oluşuyordu. Her sınıfın bir muallimi vardı. Mekteplerin idaresi baş veya salahiyyetli muallim unvanlı eğitimcilerle aitti. Eğitim öğretimde muallimlerin yanı sıra muallim muavinlerinden de istifade ediliyordu. Merkez sancak dahilinde 6 sınıflı sekiz, 4 sınıflı bir, 3 sınıflı 11, iki sınıflı 17 ve tek sınıflı 78 ibtidai mevcuttu.

⁵⁷ Hicri 1316 Tarihli Maarif Nezareti Salnamesi; Hicri 1322 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi.

⁵⁸ Aksoy, a.g.t., s. 206.

⁵⁹ Piyale, a.g.t., s. 29, 34.

9. Savunma

Osmanlı askerlik sistemini kaba bir tasnifle iki dönemde inceleyebiliriz. Birinci dönem kul ve tımar sistemine dayalı olarak merkezi ve eyalet askerleri oluşturmak ve ihtiyacı karşılamak şeklinde özetlenebilir. Klasik dönemde askerilerin başında beylerbeyi, sancakbeyi, dizdar, kaptan ve alaybeyi unvanlı kişiler bulunmaktaydı. Alaybeyi tımarlı sipahilerin kumandanı konumundaydı ve sancakbeyinden sonra livanın en yüksek askeri görevlisiydi⁶⁰. 1486 tapu kaydına göre Trabzon kalesinde 132 nefer mustahfiz, 71 nefer azeban, 2 hane müselleme-yamak, 6 nefer kale görevlisi Hıristiyan vardı⁶¹. Kalede 1515'de 78, 1520'de 195, 1583'de 103 görevli kişi vardı⁶².

Sancak dahilinde mülkî ve askerî işlerden sorumlu olan askeriler ve hususi hizmet erbaplarının isim ve sayıları yıllara göre değişmekteydi. Hanefi Bostan'ın tespitine göre askerî sayısı 1486'da 590 iken 1520'de artarak 1.077 kişiye ulaşmıştır. 1583'de ise bu sayı 394'e gerilemiştir⁶³.

1550 sonrası yeniçeriler taşraya yayılmaya başladı. Trabzon'da da kapıkulu askerleri mevcuttu. Bunların sayısı 17. ve 18. yüzyıllarda arttı⁶⁴. Trabzon'daki kapıkulu garnizonu merkezden gönderilen yeniçeri, cebeci ve topçu birliklerinden oluşmaktaydı. Bu birlikler üç yılda bir değiştirilmekteydi. Bunlara yeniçeri zabiti kumanda ederdi. Kazalarda ise yeniçeri serdarı bulunmaktaydı⁶⁵. Bunlar aynı zamanda yerel asayişten de sorumluydular.

1703'te şehirdeki yeniçeri kuvveti 200 kişiden oluşmaktaydı. Turan Açık Trabzon eyaleti dahilindeki yeniçerilerin mevcudunu 1.500 kişi olarak tahmin etmektedir.⁶⁶ Seferler sebebiyle bu sayı 1735'de 1.594'e kadar çıkmıştır. Gerektiğinde *yeniden tashih* ve *be-dergah* suretiyle yerli halktan toplanan yeniçeriler de mevcuttu. Bunlar ulufesiz, gönüllü askerler olup yeniçeri

⁶⁰ Hanefi Bostan, *15-16. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara 2002, s. 77.

⁶¹ Hanefi Bostan, "15-19 Yüzyıllarda Trabzon Şehir Nüfusu, Nüfusun Yükselişi ve Düşüş Nedenleri", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6/13, (Mayıs 2018); Remzi Kılıç, "Trabzon Valisi Şehzade Selim ve Faaliyetleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih Dil-Edebiyat-Sempozyumu Bildirileri*, 3-5 Mayıs 2001, 1, Trabzon 2002, s. 103; Bostan, *15-16. Asırda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, s.158.

⁶² Hanefi Bostan bu rakamı daha önceki bir çalışmasında 113 olarak vermektedir. Hanefi Bostan, "15 ve 16. Yüzyıllarda Trabzon Şehrinde Nüfus ve İskan Hareketleri", *Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6- 8 Kasım 1998)*, *Bildiriler*, Trabzon 1999, s. 174, Ayrıca bkz. Bostan, *15-16. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara 2002, s. 283.

⁶³ Sancak dahilindeki askerî görevliler için bkz. Hanefi Bostan, *15-16. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara 2002, s. 267- 271.

⁶⁴ Trabzon Kalesi muhafazasındaki şütürban, solakan, zağarcıyan, sekbanan ve sair cemaatlerin yoklama defteri *BOA*, MAD. d. No. 23485.

⁶⁵ *BOA*, A. DVN.SMHM. No. 120/ 1034; *BOA*, A.DVN. SMHM.d. No.132 /89; *BOA*. DVN. SMHM. d. No. 127 / 1638 (h. 1130).

⁶⁶ Turan Açık, *Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Siyaset*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012, s. 260.

serdarının kumandasında savaşa gidip orduda tashih-i bedergah yöntemiyle yeniçerilerin ulufe defterlerine kaydedilirlerdi⁶⁷.

Şehirde bulunan bir diğer askeri grup cebecilerdi. Cebecilerin görevlerini yeniçeriye silah sağlamak ve bunları muhafaza etmek, sefer vakti silah ve mühimmatı nakil ve tamir etmek şeklinde özetleyebiliriz. Çocukları da kul oğlu adıyla ocağa alınır. Cebeciler taşradaki kalelerde nöbetleşe görev yaparlardı. Bunun yanında taşrada *yerlikulu cebeci* de bulunuyordu. Bunlar dirlik tasarruf ediyorlardı. Trabzon'daki cebecilerin cebecibaşı, ağaları ve bölükbaşları bulunmaktaydı. 1735'de Trabzon'da 42 cebeci vardı. 1736'da bu rakam 122'ye çıktıysa da 1739'da 58'e kadar gerilemiştir. Cebeciler de şehre ve kazaların tamamına yayılmış, evlenebilmiş, hatta mülk sahibi olabilmişlerdi. Zimmiler de bir şekilde cebeci olabiliyor ve Müslüman cebeci olarak hayatlarını idame ettirebiliyorlardı. Kısacası bunlar da yerlileşmiştir⁶⁸. Topçu cemaati ağa, alem-dar, kâtip, çavuş ve neferlerden oluşmaktaydı. Topçu cemaatine topçu başı veya ağa unvanlı kişi kumanda ediyordu⁶⁹.

Şehrin savunmasında önemli bir konuma sahip olan kale görevlilerini 16. yüzyıl kaynaklarına yansıdığı kadarıyla kale zindancısı, kethüdası, dizdarı⁷⁰, miralay, sipahi, topçu, çeribaşı, hisar erenleri ve hisar erleri şeklinde sıralayabiliriz⁷¹. Kalede kapıkulu askerlerinin dışında yerli halktan oluşturulmuş serhat kulu olarak tanımlanan askerler de vardı. Günlük beş akçe yevmiye aldıklarından *beşlüyan* olarak da isimlendirilmişlerdir. Beşlüyan cemaatinin idarecilerini beşlü ağa, kethüda, kâtip, bayraktar ve bölükbaşı şeklinde sıralayabiliriz. Mevcutları 1737'de 200, 1742'de 100 kişiydi. Kalede azebanlar da vardı. Kara azepleri 16. yüzyılın ortalarında kale muhafazasında kullanılmaya başlanmıştı. Bunlarında azep ağası, azep odabaşısı⁷² kâtip, çavuş unvanlı kumandanları bulunmaktaydı. 1515'de Orta Karadeniz, Ege, Trakya ve Kefe'den gelip Trabzon kalesinde görev yapan azepler mevcuttu⁷³. Trabzon kalesi azepleri arasında martolos unvanlı kişiler de bulunmaktaydı. Mevcut azeplerin bir kısmı Samsun, Bursa, Gelibolu, Edirne, Canik ve Kefeli idi⁷⁴. Bunlara Sürmene'nin bazı köyleri tımar olarak verilmişti. Martalosların sayıları azalmakla birlikte 17. yüzyıla kadar sürdüğü anlaşılmaktadır⁷⁵. Kalede bunların dışında da tımar tasarruf eden askerler vardı. Klasik dönemde Trabzon'da sahil güvenlik teşkilatı da oluştu-

⁶⁷ Murat Serdar, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Kuzey Seferlerinde Trabzon Eyaletinde Güvenlik*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2009, s. 20-25.

⁶⁸ Açık, *a.g.t.*, s. 255-259.

⁶⁹ Açık, *a.g.t.*, s. 260.

⁷⁰ Turan, *a.g.t.*, s. 494. 15. yüzyılda şehirde bu unvana sahip birden fazla kişi bulunmaktaydı. Örneğin Trabzon kale dizdarı, Ortahisar dizdarı. Bostan, *a.g.e.*, s. 73.

⁷¹ Turan, *a.g.t.*, s. 494.

⁷² Turan, *a.g.t.*, s. 494.

⁷³ Bostan, "15-19 Yüzyıllarda Trabzon Şehir Nüfusu...", s. 121-154; Kılıç, "Trabzon Valisi Şehzade Selim ve Faaliyetleri", s. 128.

⁷⁴ Bostan, "15 ve 16. Yüzyıllarda Trabzon Şehrinde Nüfusu...", s. 174.

⁷⁵ Bilgehan Pamuk, "15-16. Yüzyıllarda Trabzon Sancağında Martoloslar", *OTAM*, 14, Ankara 2003, s. 185-216.

rulmuştur. Bunun için Trabzon'daki tezgahlarda miri kayıklar inşa edilmiştir. Trabzon beyi bu kayıklar vasıtasıyla eyalet topraklarını sahilinden gelecek tehlikeye karşı korumakla görevliydi. 16. yüzyılın başlarında Ortahisar'da ikamet eden azeplerden oluşturulmuş bir donanma teşkilatı mevcuttu. Teşkilatın başındakine kapudan, reis-i kapudan veya reis denmekteydi. Başlangıçta reis unvanına sahip iki kişi bulunurken bu sayı 1515'de bire indirildi. 1576 itibarıyla Trabzon ve Gönye'de birer tersane mevcuttu⁷⁶.

Mehmet Ali Türkmenoğlu'nun tespitine göre 17. yüzyılda Trabzon livasında 226 tımar ve 43 zeamet sahibi vardı. Buna karşılık Turan Açık 17. yüzyılın ilk yarısında Trabzon'daki sipahi sayısını 855 kişi olarak göstermektedir. Bunlar şehirde ve köyde ikamet etmekte ve çoluk çocuk sahibiydiler. Trabzon'daki dergah-ı ali sipahilerinin birçoğu yerli ailelerdendi. Bunlar tımar ve tarım arazisi tasarruf edebilmiş, şirket sahibi olabilmişlerdir. Hatta defter kethüdalığı, bedesten ağalığı, derbentçilik, vakıf mütevelliliği, beylerbeyilik gibi görevleri de üstlenebilmişlerdir⁷⁷. Cebeli sayısı ise 1.800 kadardı. Trabzon paşasının cebeli sayısı ise bin kişiydi. Hasılı çeribaşı ve alaybeyinin toplam üç bin kişilik bir askeri gücü mevcuttu. Teorik olarak sefer esnasında hepsi paşa sancağı altında toplanırdı⁷⁸. 17 ve 18. yüzyılda Trabzon'daki askeriler ise Evliya Çelebi ve şeri sicil⁷⁹ kayıtlarına istinaden şu şekilde sıralayabiliriz: Trabzon ağası, kaymakam, dizdar, cebe defter emini, eyalet beylerbeyi, tımar defterdarı, defter kethüdası, defter emini, çavuşlar kethüdası, çavuşlar emini, yeniçeriler zabiti, mütesellim, beytülmalemini, beşlü kethüda alaybeyi, alay çavuşu, mübaşir, defter kethüdası. 1727- 1737 yılları arasında ise 186 tımar ve 42 zaim mevcuttu. Bunların kumandanı ise dizdar unvanlı kişiydi⁸⁰. Trabzon'daki kapıkulu sipahileri de tımar tasarruf edebilmişlerdir.

Eyalet dahilindeki yeniçerilerin çoğu zamanla evlenmiş, çoluk çocuk sahibi olmuş, tarım, ticaret ve esnaflıkla iştigal etmek suretiyle yerleşmiş ve reayalaşmıştır. İçlerinde öşür veren, iltizam alan bile mevcuttu. Trabzon'da mukim sipah, yeniçeri, erbab-ı tımar ve sair asker kökenliler ticaret maksadıyla İstanbul, Kefe ve sair yerlere de gitmeye kalkışabilmekteydiler. Merkezi idare bu gibi gidişlere engel olmaya çalışacaktır⁸¹. Hasılı yeniçeriler hemen bütün meslek gruplarının ve sosyal hayatın içerisinde beşe, çelebi, el-hacc unvanı ile yer almışlardı. 17. yüzyılda yerel yeniçeri gruplarının ortaya çıkması yeniçeri zabitinin nüfuzunu arttırdı. Aynı dönemde şehrin büyük bir kesiminin de yeniçerileştiği ifade edilmektedir. O kadar ki yeniçeri olmayanlar bile bu kimliği

⁷⁶ Bostan, *15-16. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, s. 77.

⁷⁷ Açık, *a.g.t.*, s. 280.

⁷⁸ Türkmenoğlu, *a.g.t.* 1834'de Trabzon'da 32 sipahi bulunmaktaydı. Süleyman Bilgin-Ali Mesut Birinci-Mustafa Çakıcı-Sezgin Demircioğlu, *Trabzon Nüfus Kütüğü*, İstanbul (t.y.), s. 55.

⁷⁹ Hatice Yetim, *1858 Numaralı Trabzon Şerhiye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 1102- 1104, M. 1691-1693)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2019; Cemil Uzun, *1931 Numaralı Trabzon Şerhiye Sicilinin Özet Transkripsiyonu ve Analizi*, Trabzon 2018.

⁸⁰ Serdar, *a.g.t.*, s. 25-28.

⁸¹ Bostan, "15-19 Yüzyıllarda Trabzon Şehir Nüfusu..." s. 121-154; Kılıç, *a.g.m.*, s. 136.

kullanır olmuştur⁸². Neticede kapıkulu mensupları muharip güç olmaktan çıkmıştı. Yerleşme şehirdeki asker kökenlilerinin sayısının artmasına vesile olmuştur. Hanefi Bostan'ın değerlendirmesine göre 15 ve 16. Yüzyıllarda şehir nüfusunun %10'u asker iken bu oran 17. yüzyılda %36'ya kadar çıkmıştır⁸³.

Trabzon klasik dönemde aynı zamanda asker kaynağı olabilmıştır. Belirtmek gerekirse fetih sonrası Trabzon ve çevresinde yaşayan gayrimüslimlerden yeniçeri ocağında istihdam edilmek üzere asker adayı toplanmıştır⁸⁴. Öte yandan 15 ve 16. yüzyıllarda Trabzonlu olup Mardin, Hasköy gibi ülkenin çeşitli yerlerinden tımar alanlar da olmuştur⁸⁵. Öte yandan Bec kalesi muhafızlarından Dergâh-ı alî Yeniçeriler ocağı başyazıcısı Murteza aslen Trabzonlu idi⁸⁶.

Keza 16. yüzyılda Kafkaslara ve doğuya yönelik seferlerde bölge halkından asker toplanabilmıştır. Örneğin: Astrahan seferi için Trabzon, Sinop, Çorum, Canik, Köstendil, Silistre ve Niğbolu'dan cenkçi sipahi talep edildi. 1564'de Batum seferi için Trabzon'da her 20 aileden bir kürekçi istenmiş ve bir kürekçi ortalama 80 akçeye temin edilmiştir. 1565 ve 1570'de donanmanın ihtiyaç duyduğu kürekçilerin bir kısmı Trabzon şehrinde sağlanmıştır⁸⁷. 1694 Macaristan seferi için Trabzon merkezden iki bin, Of'tan bin, Sürmene'den 500 asker toplanarak Edirne'ye gönderilmesi istenmiştir⁸⁸. Trabzon valileri zaman zaman kapı halkı ve eyalet askerleri ile birlikte Azak'ın muhafazası için görevlendirilmekteydi⁸⁹. Keza Bağdat, Van, Diyarbakır ve Kafkasya gibi bölgelere de Trabzon'dan asker sevk edilebilmiştir⁹⁰. 18. yüzyıl içerisinde çalışma sahamızdaki topluluklar asker ve emek kaynağı olabilmıştır. Örneğin 1723-1746'da Karadeniz'in kuzeyi, Kafkaslar ve Doğu Anadolu'daki kalelerin muhafazası için Trabzon'daki zeamet ve tımar sahipleri göreve çağırılmıştır. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Trabzon ve havalisinden mevcut tımar sahipleri ve çeribaşları tüm askerleriyle alaybeyinin bayrağı altında Kafkasya ve Kırım'a davet edilirken 1771'de Trabzon'un bütün askerleri ve savaşa gücü yetenleri cepheye çağırıldı. Trabzon'dan temin edilen askerler: Tımarlı sipahiler, kale kuvvetleri ve bayrak askerleri idi. Bayrak askerlerini şehir ve kasaba halkından yeniçerilik imtiyazından istifade etmek amacıyla maaşsız gönüllü askerliğe

⁸² Açık, *a.g.t.*, s. 215-255.

⁸³ Bostan, "15-19 Yüzyıllarda Trabzon Şehir Nüfusu...", s. 121-154; Kılıç, *a.g.m.*, s. 136.

⁸⁴ Bostan, *15-16. Asırda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, s. 83-84.

⁸⁵ 1487-1543 yılları arası Antep, Diyarbakır, Bayburt, Harput, Vulçitrin'de tımar alanlar için bkz. Bostan, "15 ve 16. Yüzyıllarda Trabzon Şehrinde Nüfus...", s. 167-177.

⁸⁶ Yetim, *a.g.t.*, s. 179.

⁸⁷ Emine Dingç, "16. Yüzyılın 2. Yarısında Askeri Açından Trabzon Limanı", *Ciepo Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi 17. Sempozyum Bildirileri 18- 23 Eylül 2006*, Trabzon 2006, s. 365, 372.

⁸⁸ Türkmenoğlu, *a.g.t.*, s. 38.

⁸⁹ BOA, A. DVN. SMHM. d. No. 119/ 1297 (h. 1124); BOA, A. DVN SMHM. d. No. 119/300; 119/1432; 119/1486. (h. 1125); BOA, A. DVN. SMHM. d. No. 127/ 235 (h. 1130).

⁹⁰ BOA, A. DVN. SMHM. d. No. 86/ 74 (h. 1046); BOA, A. DVN. SMHM. d. No. 69/ 625; BOA, A. DVN. SMHM. d 129/164 (h. 1131), Azak'a asker sevki: 131/155 (h. 1135).

yazılanlar oluşturmaktaydı. Bunlar buldukları yerlerdeki serdarların defterlerine kayıtlı olup bayrak açmak suretiyle temin edilirdi. Savaşta gerçek anlamda yeniçeri olurlardı. Bu faaliyetler neticesi Trabzon'dan 6 bin kişi cepheye sevk edildi⁹¹. Keza seferler esnasında da tımar sahipleri görevlendirilebilmişlerdir. Davete icabet etmeyenlerin imtiyazlarına son verilmiştir. Trabzonlu tımar sahiplerinin bir kısmı da Trabzon kalesinde görevlendirilmiştir. Örneğin Maçka'nın bazı köylerinde tımarı olanlar Trabzon kalesi okçuluğu, kale topçuluğu, kale kapısı bekçiliği ve kale içi cami imamlığı, kale azebanlığı, kayıklar reisliği gibi alanlarda istihdam edilebilmişlerdir⁹². Keza 18. yüzyılda Trabzonlu gençler Tunus eyaletinde askerlik yapmak üzere yazılmışlardır⁹³.

Cihat ilan edildiğinde ülkenin erkek nüfusu savaşa iştirak ederek din uğruna vatanını savunmakla mükellefti. Askerî sistemin bozulduğu dönemde *asker yatağı* olarak tanımlanan Trabzon, Canik, Giresun, Karahisarışarki, Ordu, Gümüşhane, Bayburt, Divriği, Bozok, Kayseri, Amasya, Çorum, Tokat ve Niksar'da sık sık nefir-i amm uygulamasına müracaat edilmiştir. Örneğin Trabzon Valisi Hasan Paşa 1827 tarihli kamesi ile Anapa'nın savunması amacıyla bu bölgeden asker toplama ve çıkarma için padişahın iradesini talep eder. Trabzon'dan Şatırzade Osman Ağa 250, Vakfikebir'den Fettahoğlu Memiş Ağa 120, Sürmene'den Çelebioğlu Ali Ağa 400 ve Maçka'dan Osman Ağa 150 asker toplar. Lazistan sancağından ayanlar vasıtasıyla *ittihat-ı millet-i İslamiye* için Sürmene'den 1.600, Of'tan 1.800 asker toplanması planlanır. Ancak Sürmene ve Gönnye'den 1.200 asker toplanmakla birlikte, Of'tan hiç asker temin edilememişti. Bununla beraber savaşın 2. yarısında bölgeden çok sayıda ücretli asker toplanacaktır⁹⁴. 1828- 1829 Savaşı'nda Şark Seraskeri Galip Paşa *aslı nesli belli, bekar ihtida etmemiş köylülerin savaşa iştirakini* ister. İlerleyen günlerde 12-70 yaş aralığında eli silah tutan herkes din ve devlet uğrunda düşmanla savaşa davet edilir. Trabzon, Bayburt ve Gümüşhane taraflarına gelen Süleyman Efendi ayanlarla işbirliği içinde asker toplamaya çalışır⁹⁵. Salih Paşa 1829'da Akçaabat, Trabzon ve Sürmene'den toplam 3.400 ücretli asker topladı. Aşiret mensuplarından ve Kafkas kabilelerinden de adam toplanmaya çalışılır⁹⁶.

1831 yılında Asakir-i Hassa-i Şahane ve Asakir-i Mansure alayları için toplam 3.737 asker adayına ihtiyaç duyulur. Bu ihtiyacın *asakir yatağı* olarak

⁹¹ Temel Öztürk, "Osmanlı-Rus Savaşında (1768-1774) Lojistik Desteğinde Trabzon'un Yeri", *Osmanlı Araştırmaları*, 29, İstanbul 2007, s. 154.

⁹² Temel Öztürk, "Trabzon Kadı Sicillerindeki Tımar Kayıtları (1725-1745)", *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi 21- 23 Kasım 2012 Bildiriler*, 2, Ankara 2013, s. 629.

⁹³ İbrahim Güler, "17-18. Yüzyıllarda Tunus Anadolu İlişkilerinde Karadeniz Bölgesi ve Trabzon'un İşlevi", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih Dil- Edebiyat- Sempozyumu Bildirileri*, 3-5 Mayıs 2001, 1, Trabzon 2002, s. 176- 199.

⁹⁴ Niyazi Kayahan Boyacı, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Doğu Cephesinde İnsan Kaynakları Seferberliği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 42, 44-48.

⁹⁵ Tuğrul Özcan, *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2010, s. 21.

⁹⁶ Boyacı, a.g.t., s. 75.

kabul edilen sancaklardan temin edilmesi planlandı. Söz konusu yerlerden birisi de Trabzon'dur. Bu tertipte Trabzon sancağının hissesine 235 kişi düşmüştür. Bunların genç, bahadır, *sarp ve darba kadir* yiğitlerden seçilmesi ve kış mevsimi gelmeden sevk edilmesi hususunda Trabzon valiliğine ferman gönderildi. Asakir-i Mansure-i Muhammediye taburlarına katılmak üzere Trabzon Sancağı'ndan İstanbul'a gönderilen 21 nefer adayı firar etmişti. Bunların derdest edilip kıtalarına gönderilmeleri hususunda ilgililere buyruldu gönderildi⁹⁷. Hiç şüphesiz uygulamalara toplumun çeşitli katmanlarından farklı tepkiler verilebilmiştir. Firar edenlerin yanı sıra kuraya iştirak etmeksizin kendi rızasıyla silah altına alınanlar da olmuştur⁹⁸.

2. Mahmut döneminde askerlik sistemi değiştirilince yeni orduyu oluşturmak ve askerlik çağındaki erkekleri tespit etmek için nüfus sayımı yapıldı. Askerlik yaşına gelenler kaza merkezlerinde toplanacaktı⁹⁹. Nüfus yoklamaları esnasında daha önceden kayıt altına alınmayanlar tespit halinde ilgili defterlere ilave ediliyordu¹⁰⁰. Bu toplantıya katılmayanların isminin yanına kurasız yazılırken katılanlara mim işareti konuyordu. Bunlardan öğrenci, ailenin tek erkek çocuğu olanlar ve sağlıklı olmayanlar¹⁰¹, askerî öğrenciler kura işleminden muaf tutulmuşlardı¹⁰². Medrese öğrencileri müftülükten bilimtihan belge getirmeleri durumunda o yıl askerlik hizmetinden muaf tutulmaktaydılar¹⁰³.

Askere alınan gençlerden köyündeki işini gücünü takip edecek herhangi birinin olmadığı anlaşılması halinde bu gibilerin terhis edilip memleketine iade edildikleri anlaşılmaktadır.¹⁰⁴ Bu konuda farklı uygulamalara da tesadüf edilmektedir. Örneğin asakir-i nizamiyede olup geride kimsesi kalmayanların tarhalarının atıl kalmaması amacıyla kiralanması yoluna gidilebilmiştir¹⁰⁵.

Asker adaylarını belirleme kurası imam tarafından çekilmekteydi. Kura sonrası askere gitmesi kesinleşenler meclise davetle kendilerine askerliğin *vatan borcu* olduğu açıklanmakta ve ailelerini görmeleri için 20 gün mehil müddet tanınmaktaydı. Bu yöntemle silah altına alınanlar Anadolu Ordusu'na gönde-

⁹⁷ Necmi Bulakcıbaşı, *Hicri 1245-1247 (1830-1832 Tarihli 1960 Numaralı Trabzon Şerhiye Sicilinin Transkripti ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2018, s. 445, 477.

⁹⁸ BOA, NFS. d. No. 13400, h. 1251.

⁹⁹ BOA, NFS.d. No. 13251.

¹⁰⁰ BOA, NFS.d. No. 12863.

¹⁰¹ Silah altına alınacak olanlar sağlık muayenesinden geçirilip engelli olanlar askerlikten muaf tutuluyorlardı. BOA, NFS. d. No. 13529; 13017. İcra olunan kurayı şerhiye meclisinde muayene olunarak sağ gözü alil olduğundan şerh verildi. BOA, NFS. d. No. 13529; Yomra Müslim Reaya Defteri (h. 1275).

¹⁰² BOA, NFS. d. No. 13482: Trabzon Müslim Nüfus Defteri.

¹⁰³ BOA, NFS. d. No. 13481; Merhum 66 senesi ismine kura isabet etmiş ise de kendi talebe olduğundan İstanbul'da. Orada bilimtihan askerlikten kaydı terkin oldu. BOA NFS. d. 12995 (H. 1271).

¹⁰⁴ BOA, NFS. d. 12979.

¹⁰⁵ Sultan Murat Mangan, *1756/2 Numaralı Samsun Şerhiye Sicili Transkripsiyonu ve Değerlendirme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2019, s. 134.

rilirdi. 1846 askerlik kanunnamesinde gönüllü askerlik hususunun yer almasından sonra diğer eyaletlerde olduğu gibi Trabzon sancak ve kazalarından da gönüllü asker yazımı gerçekleştirildi¹⁰⁶. 1830-1850 yılları arası nüfus ve nüfus yoklama kayıtlarından bölgede askerlikle yükümlü olanları, gençlerin silah altına alınma uygulamalarını tespit etme imkanımız bulunmaktadır¹⁰⁷. Örneğin 1834 tarihli nüfus defterine göre Trabzon, Tonya ve Yomra'dan 66 mansure, 305 topçu, 14 bahriye, 3 nizamiye¹⁰⁸, Of kazasından 479 mansure, 269 bahriye, 9 Tersane-i Amire, 9 nizamiye¹⁰⁹ 1847 tarihli nüfus kayıtlarına göre Akçaabat kasaba ve köylerindeki Müslümanlardan 266 nizamiye, 84 topçu, 34 bahriye, gayrimüslimlerden 14 Rum ve 15 Ermeni'nin bahriye askeri olduğu anlaşılmaktadır¹¹⁰. Topçuların da ismine kura çıkması halinde yükümlülüğünü yerine getirmek üzere kıtasına teslim oldukları anlaşılmaktadır¹¹¹. Donanmaya ait kalyonlarda da Trabzonlu bahriyeliler mevcuttu¹¹². 1855 tarihli nüfus yoklama defterine göre Trabzon kazasından 35 kişi asakir-i bahriyeye giderken, 93 kişi ismine kura isabet etmediği ve askerlik yaşını geçtiği için redif sınıfına intikal etmişlerdir. 1860 yılında çekilen kurada 1836-1840 doğumlular silah altına alınmıştır¹¹³. Askerî birliklere katılanlardan hasta olanlar ihraç edilmişlerdir¹¹⁴. Kışlada vefat edenler de olmuştur¹¹⁵. Adına kura çıkanlar silah altına alınmadan ölmeleri halinde kütükten düşürülüyorlardı¹¹⁶. İsmine kura çıkan kişi bedel-i nakdi ödemesi halinde redifliğe naklediliyordu¹¹⁷. Sürmene, Yomra ve Akçaabat'a ait nüfus defterine göre 16 kişi 4.500 ile 7.000 kuruş arasında değişen sermaye karşılığında bedel vererek yerine aynı mahalle, köy veya başka bir kaza nüfusuna kayıtlı bir kişiyi asker ocağına göndermiş ve kendileri redif sınıfına dahil olmuşlardır¹¹⁸. Yerine bedel karşılığı kölesini gönderenler de bulunmaktaydı. Trabzonlu bir asker adayı Çerkes kölesini asakir-i bahriyeye göndermiştir. Bir diğer Trabzonlu ise askerlik hizmeti için kölesini 6.000 kuruş bedel karşılığı

¹⁰⁶ Saroğlu, *a.g.t.*, s. 60-61.

¹⁰⁷ Hicri 1251'de Asakir-i mansure silkine ithalen İstanbul'a Vakfısagır'den 9-30 yaş arası 58 kişi gönderildi. Bunların yaş ortalamaları 13.20'dir. (*BOA*, NFS. d, No. 12862). *BOA*, NFS. d. No. 13306, (h. 1253), 12964, (h. 1253.), 13212, 13312, 1142 (h. 1258), 1147, 1128, 13510, 13237, 12997, 13460, 13373, 13340, 13313.

¹⁰⁸ Bilgin- Birinci-Çakıcı-Demircioğlu, *a.g.e.*, s. 55.

¹⁰⁹ Sezgin Demircioğlu, -Süleyman Bilgin, *Of Nüfus Defteri (Of, Çaykara, Hayrat Dernekpazarı 1834)*, İstanbul 2011, s. 58.

¹¹⁰ Fethi Gedikli, *1847 Tarihinde Akçaabat'ın Nüfusu Kaza-i Akçaabat Der Liva-i Trabzon Ber Muceb-i Tahrir-i Cedit, sene. 64*, İstanbul 2010.

¹¹¹ *BOA*, NFS. d. 13447 (h.1268)

¹¹² Mesudiye Kalyonunda nefer olduğu. *BOA*, NFS. d., No. 13404 (29.6.1253).

¹¹³ *BOA*, NFS. d. No.13522.

¹¹⁴ *BOA*, NFS. d. No. 13400; *BOA*, NFS. d. No. 13482: Trabzon Müslim Nüfus Defteri; *BOA*, NFS. d., No. 13448.

¹¹⁵ *BOA*, NFS. d. No. 13482: Trabzon Müslim Nüfus Defteri; *BOA*, NFS. d. No. 13420 Trabzon Nüfus Yoklama Defteri.

¹¹⁶ *BOA*, NFS. d. No. 13253.

¹¹⁷ *BOA*, NFS. d. No. 13482: Trabzon Müslim Nüfus Defteri; *BOA*, NFS. d. No. 13017.

¹¹⁸ *BOA*, NFS. d. 12973 (1267); 13013 (h. 1276); *BOA*, NFS. d. No. 13447, 13448, 13328.

Tersane-i amireye gönderdi¹¹⁹. Rediflik süresi sonunda bu gibi kişilere de *ifa-yı hizmet belgesi* veriliyordu¹²⁰. Askerlik yaşı geçenler doğrudan redif sınıfına dahil edilirken, rediflik yaşını geçenler ise askerlik hizmetinden düşürülmekteydiler¹²¹.

Yeniçeriliğin ilgası sonrası savunma sistemi yeniden oluşturuldu. Bu çerçevede mevcut kalelerde mustahfızlık sisteminin terk edilerek yüzbaşı rütbesindeki bir kişinin kumandasında merkezden gönderilecek kapıkulu ve yerlilerden vali ve muhafız mütesellim tarafından seçilecek topçu unvanlı kişilerden askerî birlikler oluşturulacaktı. Asker sayısı kaledeki top sayısına göre belirlenecekti. Her bir top için 200 topçu tertip edilecekti. Topun imali, cephanenin muhafazası için onbaşı ve çavuş rütbesinde kişiler bulundurulacaktı. Yerli topçular ticaret ve tarımla meşgul olacaklar, haftanın belirli günlerinde talim yapacaklardı. 1830 yılı itibarıyla Trabzon kalesinde çeşitli çaplarda 48 top mevcuttu. Bu karar doğrultusunda 1830 yılında Trabzon kalesinin muhafazası için sancağa tabi her bir nahiyeden 77 kişinin toplanması planlandı. Keza merkezi idarenin ihtiyaç duyduğu hazireci ve lâğımcı bölükleri ve Tersâne-i Amire'ye alınması gereken nefer ihtiyacı için Anadolu'da asker yatağı olan mahallerden tertip olunması yoluna gidildi. Bu yerler arasında bulunan Trabzon sancağının payına düşen 70 neferin güçlü ve kuvvetli gençlerden seçilmesi hususunda 1830 tarihli bir ferman yayınlandı. İsyanların bastırılmasında da bölgeden asker toplandığını tespit etmekteyiz. Bağdat Valisi Davut Paşa'nın Bağdat ve havalisinde aşiret ve kabilelere yaptığı zulmü, İran'la iki de bir yaptığı mücadele ve sonuçta Baş Defterdar Mehmet Sadık Efendi'yi katletmesi üzerine asi ilân edilerek üzerine Halep Valisi Ali Paşa ve yardımcılığına eski Diyarbakır Valisi Ali Şefik Paşa'nın görevlendirildiği, bunun için Trabzon'dan 200 nefer süvarinin ayanların kendi adamlarının güzidelerinden seçilip gönderilmesi hususunda 1831 yılında bir ferman yayımlandı¹²².

Valiler müşir unvanı ile vilayetlerde redif birliklerinin kumandanı oldular. Müşirler buldukları vilayetin hem askerî ve hem de malî işlerini yürüttüler. Müşirlik sisteminin olmadığı yerlerde valiler merkezin istediği askerî düzenlemeleri yerine getirecekti. Tanzimat ile müşirlik kaldırıldı. Mali işler muhassıla, askerî işler feriklere havale edildi. 1844'de tımar sistemi kaldırıldı zaptiye teşkilatı oluşturuldu.

Bu uygulamalara rağmen savaş çıktığında gönüllülük esasına dayanan asker toplama yöntemine başvurulmuştur. 1853-1855 Kırım Savaşı esnasında Trabzon valiliğinden cepheye maaşlı iki bin asker sevki istendi. Cepheden asker takviyesi istendiğinde eyalet meclisi kazalardan asker yazımı için 6 kişiyi

¹¹⁹ BOA, NFS. d. No. 13447 (h. 1268)

¹²⁰ BOA, NFS. d. No. 13480. Merhum sınıf-ı redife hidmetini tekmil ederek H. 1275'de yedine ifa-yı hizmet tezkiresi ita olundu. BOA, NFS. d. No. 13251: Of Müslim reaya defteri (1.11.1277)

¹²¹ İnsan-ı askeriyeyi tecavüz ederek sınıf-ı redife terk (Doğumu: 1250. H. 1277'de 1250 doğumlular rediflik hizmetinden düşürülmüşlerdir. BOA, NFS. d. No. 12862.

¹²² Bulakcibaşı, a.g.t., s. 403, 415-439, 477.

görevlendirdi. Belgeye yansıdığı kadarıyla sadece Akçaabat'tan 6 bin kişi kaydedilmiştir. Aynı dönemde gayrimüslimlerden de asker yazılmak istenecektir. Ancak Ermeni ve Rum milleti adına verilen dilekçelerde erbab-ı silah olmadıkları, işlerinin sekteye uğrayacağı ve yaşadıkları kasabanın ekonomisinin zarar göreceği gerekçeleriyle bu yazıma itiraz edilmekteydi. Aynı dönemde Trabzon'dan Erzurum'a top ve topçu askeri sevk edilmiştir¹²³. Donanmanın asker ihtiyacını temin için 1861'de Canik, Gümüşhane ve Sinop sancakları dahilinden kura yöntemiyle 2.142 kişinin Tersaneye gönderilmesi istendi¹²⁴

Muhtemel Rus saldırılarına karşı hemen her sahil kasabasında mevcut kalelere ve inşa edilen tabyalara top ve topçu birlikleri yerleştirilmiştir. 1870-1873 yılları arasında mevcut tabyalarda topçuların yanı sıra binbaşı, tabur kâtibi, yüzbaşı ve mülazım rütbesinde topçu ümera ve zabitanı vardı. Muhtemelen her tabya bir bölük şeklinde planlanmıştı.

Trabzon merkezinde bunun dışında asker sevkiyatını ve şehrin savunması ve birliklerdeki kişilerin sağlığından sorumlu olan kişi ve birlikler de mevcuttu. Sağlık görevlileri tabip, cerrah ve eczacıdan oluşmaktaydı. Bunlar 2. Abdülhamit döneminde Hamidiye adı verilen hastanede istihdam edilmişlerdir¹²⁵. Trabzon kalesinde asker sevkiyatını yöneten bir yetkili veya heyet bulunmaktaydı. Örneğin 1871-1874 yılları arasında 4. Ordu sevk memurluğu yapan bir binbaşı bulunmaktaydı. 1887'de bu iş bir heyet tarafından yürütülmektedir. İlginç olan Trabzon İskele ve Rihtım İnşaat Komisyonu adını taşıyan bu heyetin riyasetinde Sivas redif miralayının bulunmasıydı. Ayrıca 1871- 1874 yılları arası kayıtlarında bahriye redif subayı (miralay veya binbaşı), bahriye redif kâtibi, kalyon kâtibi unvanlı kişiler mevcuttu. Komisyonun adı Hicri 1311 tarihli vilayet salnamesinde 4. Ordu Trabzon Mevki Tahsilat ve Mühimmat Sevkiyat Komisyonu diye geçmektedir. 1887 tarihli kayda göre Tophane-i Amire Müşiriyetinden barut-ı berriyye memuru unvanlı kaymakam rütbesinde bir kişi de mevcuttu.

1870'deki düzenlemeye göre askerlik süresi 4 yılı muvazzaflık, iki yılı ihtiyatlık olmak üzere toplam 6 yıldır. Muvazzaflık görevini bitirenler 26 yaşından itibaren redif statüsüne geçerlerdi. Rediflik 6 yıl sürmekteydi. Mustahfizlik süresi ise 8 yıl olup 32- 40 yaş arasındaki kişileri kapsıyordu. Bu düzenlemeye göre her yıl ülke genelinde yaklaşık 38 bin kişinin silah altına alınması gerekiyordu¹²⁶. 4. Ordu 27. Nizamiye Alayı'nın 1895 kayıtlarına göre 3. Taburu, 1891 ve 1902 kayıtlarına göre 1. ve 2. Taburları Trabzon'da konuşlanmış durumdaydı. Her bir taburun kadrosunda bir binbaşı, bir tabur kâtibi, dört yüzbaşı, 8

¹²³ Hasan Şahin, "Kırım Harbi'nde (1853-1856) Trabzon Eyaleti", (s.359-370), *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri*, 3-5 Mayıs 2001, 1, Trabzon 2002, s. 365, 367.

¹²⁴ BOA, A.Mkt. Mhm, No. 300/3: Canik Mutasarrıflığına Tezkire.

¹²⁵ Hicri 1324 Tarihli Askeri Salnamesi, s. 900; Hicri 1311-1322 yıllarına ait Trabzon Vilayeti Salnameleri.

¹²⁶ Ayşe Can Tunali, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma (1839-1876)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.

mülazim-i sani mevcuttu. 1893'de 26. Alayın 3. Taburunun 1., 2. ve 4. Bölüklerinin karargahı da Trabzon'da idi.

1902 yılına ait kayıtlara göre vilayet dahilinde konuşlanmış bir diğer askeri birlik 4. Ordu'ya Mensup Trabzon İlave Fırkası'dır. Fırkaya tabi Trabzon İlave Livası'nın Trabzon İlave Alayı'nın 1., 2. ve 3. taburları Trabzon'da 4. Taburu Büyük Liman'da konuşlanmıştır. Trabzon ilave livasına bağlı olan bir diğer kıta Sürmene İlave Alayı'dır. Bu alayın 1. ve 2. Taburları Sürmene'de, 3. Taburu Büyük Liman'da konuşlanmıştır. Rize İlave Livası Rize İlave Alayı'na mensup 3. ve 4. Taburları Of'ta konuşlanmıştır. Alay kumandanı kaymakam, tabur kumandanları kolağası olup her bir taburda dört mülazım-ı evvel rütbesinde subay vardı.

Trabzon'da redif ve talî askerî birlik teşkilatlanması da mevcuttur. Trabzon'daki redif alayının ismi 1875'de Bahrisiyah Redif Birinci Trabzon Alayı diye geçmektedir. Alayın karargahı Trabzon'dadır. Birinci Trabzon Taburu'na tabi bölük idarecileri Trabzon, Akçaabat ve Vakfikebir'de konuşlanmıştır. Miralay, binbaşı, sağ ve sol kolağası, tabur kâtibi, sancaktar ile bağlı sekiz bölükte istihdam edilen 8 yüzbaşı ve 16 mülazım-ı evvel rütbesinde erbaş vardı. Aynı alaya tabi 2. Nefs-i Sürmene Taburu'nun dört bölümü Sürmene'de, ikişer bölümü ise Yomra ve Maçka'dadır. 3. Taburun merkezi Of kasabasıdır. Bu kıta da 8 bölük şeklinde örgütlenmiştir. Her bölükte binbaşı, sağ ve sol kol ağaları, tabur kâtibi, yüzbaşı, mülazım-ı evvel rütbesini ve unvanını haiz görevliler mevcuttu.

Hicri 1309 tarihli vilayet salnamesinde vilayet dahilindeki redif teşkilatının adı *Trabzon Mukaddem 82. Redif Alayı* diye geçmektedir. Karargahta miralay, kaymakam ve alay kâtibi bulunmaktaydı. Alayın birinci taburunun merkezi de Trabzon'dadır. Bu taburun kadrosunda bir binbaşı, bir kolağası ve bir kâtip bulunmaktaydı. Keza Trabzon Tali 130. Alayı'nın Birinci Taburu da Trabzon'dadır.

1893-1905 yılları arasında ise 4. Ordu 14. Trabzon Redif Fırkası'nın merkez karargahı Trabzon'dadır. Fırka heyeti fırka kumandanı (ferik), erkan-ı harp reisi, maiyet kumandanı, iki mülhak çavuş ve bir müstahdemden oluşmaktaydı. Divan-ı harp heyeti ise miralay, iki binbaşı, iki yüzbaşı, iki mülazım ve bir kolağasından müteşekkildi. Ayrıca fırkanın 54. Alayı'nın 3. Of taburu ile 53. Alayı'nın 1. Trabzon, 2. Polathane, 3. Sürmene, 4. Büyük Liman taburlarının merkezleri, isimlerinden de anlaşılacağı üzere Of'tan Büyük Liman'a kadar uzanan sahil kasabalarında konuşlanmıştır. Söz konusu taburlarda bir binbaşı, bir tabur kâtibi, 4 yüzbaşı, 4 mülazım-ı sani, istihdam edilmekteydi. Trabzon'daki taburda diğerlerinden farklı olarak bir mülazım-ı evvel ve bir tüfenkçi unvanlı görevliler vardı. Redifler evlerinde oturur, işi ve gücüyle meşgul olurlardı. İki yılda bir bağlı buldukları tabur merkezlerine gelir ve burada mevcut olan subayların gözetiminde talim yaparlardı. Söz konusu askerlerin toplandığı taburların subay kadroları karargâhlarda bulunurdu. Ayrıca bu karargâhlarda redif askerlerinin silah ve mühimmatı da depo edilmiş vaziyetteydi. Bu malzemelerin muhafazası

ve bakımı için taburlarda 20, 40 kadar asker bulunduruluyordu. Redifler gerek görüldüğünde eğitim dönemleri dışında silah altına alınırdı¹²⁷.

Trabzon'da konuşlanmış nizamiye ve redif kıtalarından cepheye asker gönderilmiştir. İlk örneği 1897 Yunan seferinden verebiliriz. Bu savaşta Trabzon, Maçka, Sürmene, Büyük Liman ve Of taburuna ait toplam 5.909 redif askeri beraberlerinde 233 mekkari olduğu halde Şubat-Nisan 1897 seferberlik kararı ile üç aşamada toplanmış ve cepheye sevk edilmişlerdir. Savaş bir ay sürmüş, söz konusu askerî birlikler toplam 66 şehit vermiştir¹²⁸.

Yemen'deki isyanları bastırmak için de Trabzon'dan asker sevk edilmiştir. 53. Alay'ın bünyesindeki Trabzon, Büyük Liman, Polathane, Sürmene ve Of taburlarına tabi 2.500'ü aşkın asker 1905 yılında Yemen'e sevk edilmiştir. Söz konusu askerî birlikler isyanı bastırma aşamasında oldukça fazla kayıp vermiştir. Bunların net sayısı bilinmemektedir.¹²⁹ 1911'de Malisör isyanını bastırmak için gönderilen Osmanlı birlikleri arasında Trabzon Redif Fırka mensupları da vardı¹³⁰.

Balkan Savaşı'na da Trabzon'dan katılım olmuştur. 21 Eylül 1912'de Trabzon'daki 87. Alay'ın cepheye sevki emredilir. Bunun üzerine Trabzon valisi ve belediye başkanı ve ileri gelen eşrafın teşebbüsü ile toplanan gönüllüler de alayın bir taburu olacak şekilde organize edilir. 500 kişiden oluşan gönüllü taburu Ekim 1912'de Gülcemal vapuru ile İstanbul'a sevk edilir¹³¹.

Netice itibarıyla Osmanlı askeri hareketlerinde Trabzon halkı gerek muvazzaf ve gerekse gönüllü olarak savaşlara katılmıştır. Cepheye gidenlerin bir kısmı şehitlik mertebesine ulaşmıştır. Yunan Savaşı, Yemen isyanı, Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşı, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'ye iştirak eden Trabzonlu askerlerden şehit olanlar bir çalışmaya göre toplam 1.100 kişiyi bulmaktaydı¹³².

10. Bayındırlık

Vilayet dahilindeki altyapı hizmetleri klasik dönemde vakıflar veya su yolcusu, derbent, menzil ve ulak teşkilatında istihdam edilen *hizmet erbapları* tarafından yürütülmekteydi. Tanzimat döneminde alt yapı yatırımlarının planlanıp gerçekleştirilmesi için merkezde nafia nezareti kurulurken taşrada da nafia

¹²⁷ Tunali, *a.g.t.*

¹²⁸ Ahmet Köksal, "1897 Türk-Yunan Harbi'nde Trabzon Redif Taburları", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 24, Trabzon 2018, s. 235-268.

¹²⁹ Cengiz Çakaloğlu, "Yemen İsyanı ve Trabzon Redif Taburu (1905-1906)", *AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9/1, Erzurum 2007, s. 99-122.

¹³⁰ Aksoy, *a.g.t.*, s. 152.

¹³¹ Meşveretçi Naci, *Balkan Harbinde 87. Alay Trabzon Gönüllüleri*, Haz. Veysel Usta, Trabzon 2009, s. 25; Nurten Çetin, "Balkan Savaşlarının Karadeniz Bölgesindeki Toplumsal Yansımaları ve Bölgeden Orduya Yapılan Yardımlar (1912-1913)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 15/30, İzmir 2015, s. 79-98.

¹³² Trabzonlu şehitlerin isim listesi için bkz. *Mehmet Akif Bal, Osmanlı'dan Günümüze Trabzonlu Şehitler (1810-2018)*, 1, 2, Trabzon 2018.

daireleri oluşturulmuştur. Vilayet dahilinde yol, köprü gibi alt yapı hizmetleri nafia komisyonu tarafından planlanmaktaydı. Komisyon valinin başkanlığında toplanırdı. Vilayet alt yapı projeleri nafia komisyonu, meclisi umumi, idare meclislerinde müzakere edilip planlanır ve vali tarafından nafia nezaretine arz edilirdi. Yatırıma karar verilen inşaatların gerçekleştirilmesi ve mevcut yol ve köprülerin bakımından vilayet nafia daireleri sorumluydu. Nafia komisyonunun başkanı validir. Üyeleri vilayet idare meclisi üyelerinden birisi Müslim diğeri gayrimüslim iki kişi, belediye meclisi azası nüfus nazırı, Ziraat Bankası şube memuru, başmühendis, ticaret odası azası ve nafia kâtibi idi.

Trabzon nafia dairesi kadrolarında 1871-1872 yıllarında başmühendis, mühendis muavini ve kondüktör vardı. Hicri 1322 tarihli vilayet salnamesinde ise daire çalışanları başmühendis, merkez mühendisi, başmühendis yardımcısı, kâtip, baş kondüktör ve iki kondüktör şeklinde sıralanmaktadır. 1910'da 10 kişi kondüktör olarak istihdam edilmiştir. Bu kadrolarda bulunanlardan ikisi gayrimüslimdir. Trabzon'da istihdam edilen mühendislerin bir kısmı Anadolu'nun sair şehirlerindedir. Örneğin, Mehmet Kemal Efendi Balıkesirli olup 1910'da Trabzon vilayet mühendisidir¹³³. Başmühendis nafia nezaretince atanmaktaydı. Karayollarının inşasından sorumludur. Başmühendis ve mühendisler vilayet veya sancak merkezlerinde ikamet eder yol inşaatlarını planlamak ve nezaretçe verilen emirleri yerine getirmekle yükümlüydüler. Kondüktör ise, yükümlülük döneminde amelenin sevkinden, inşaat alanını keşfetmek ve tespitlerini rapor etmekten sorumluydu.

Anlaşıldığı kadarıyla bir de dairenin bünyesinde amele, amele-i mükellefe, kaza yol komiseri, sandıkdar, tahsildar, kâtip, çavuş gibi geçici olarak istihdam edilenler vardı. Yol inşa dönemlerinde işbaşılar amelelerin yoklamasını yapmak, mühendis ile kondüktörlerin talimatlarını yerine getirmekle yükümlüydüler. Yol bekçisi yolun bakım ve tamirinden sorumluydu. Yol bekçisi olabilmek için okuryazar olma koşulu vardı. Bunların amiri bekçibaşıdır. Çavuş yol emrini mahalline bildirmekle, tahsildar yükümlü amelenin ücretini ödemekle, sandıkdar nakit parayı muhafaza etmekle, yol komiseri amele-i mükellefe gruplarına nezaret etmekle, yol emini ise amele-i mükellefenin belirlenmesi ve getirilmesi ile görevliydi. Trabzon Erzurum yolunda yol bekçileri istihdam edilmiştir¹³⁴.

11. Haberleşme

Ekim 1840'da posta nezareti kuruldu. Bir ay sonra resmî, sivil mektup, emanet (para) paketler taşınmaya başlandı. Nezaret nizamnamesi şehirlerde birer postahane şubesi açılmasını öngörmekteydi. Bu amaçla 1840'dan itibaren şehirlere posta memur ve müdürleri atanmaya başlanır. Tespit edilebildiği kadarıyla Trabzon'a ilk kez 1842 yılında bir kişi posta müdürü unvanıyla atandı. Meydan-ı Şarki'deki bir binada posta hizmeti sunulmaya başlandı. 1842'de

¹³³ BOA, Dh. Said, No. 0098/95.

¹³⁴ Şenay Atam, *Osmanlı Devleti'nde Nafia Nezareti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Niğde 2015.

İstanbul Trabzon arası deniz posta hizmeti başladı. Trabzon'da ecnebi postalar da faaliyet halindeydi¹³⁵.

1864'de telgraf hatları Trabzon'a ulaşır. Telgraf hattı Trabzon'dan Batum'a ve 1869'a kadar sahil kentlerini geçerek Samsun'a oradan da Sinop'a ulaşır¹³⁶. Telgraf teknolojisinin Trabzon'a ulaşması sonrası telgraf ve posta kurumları bir müdürlük altında birleştirildi. Bu kurumda müdür, baş memur, muhabere baş memuru, 2. ve 3. sınıf muhabere memurları¹³⁷ fevkalade muhabere memurları (2) ve tercüman istihdam edilmiştir¹³⁸. Trabzon ve Kastamonu vilayetleri alanındaki memurluk ve müdürlükler merkezi Trabzon şehri olmak üzere bir idari birim altında birleştirilir. Bu idarenin başında bir telgraf müfettişi ve muavin atanmıştır. İhtiyaca binaen bu kurumların isimleri, teşkilat yapıları ve memur sayıları zamanla değişebilmiştir. Hicri 1318-1319 tarihli vilayet sanlamelerine göre baş müdür, müfettiş muavini, encümen heyeti, baş müdüriyet kalemi (muhasabe kâtibi, tahrirat kâtibi, mukayyit), merkez müdüriyeti (müdür, muhaberat-ı dahiliye kısmı (baş muhabere memuru ve muhabere memuru), muhabere-i ecnebiye kısmı (şef, baş muhabere memuru ve iki muhabere memuru) şeklinde tasnif edilirken posta kısmı ise posta kâtibi ve havalename memurundan oluşmaktaydı.

Telgraftan daha modern bir haberleşme aracı olan telefonun Trabzon'daki resmi kurumlar arasında kullanılması 1911 yılında planlanmış, ancak gerçekleştirilememiştir. Yarım kalan bu işin tamamlanması ertesi yıla kalmış, telleri çekecek görevliler 1912 yılı Temmuz ayının ilk günlerinde Nemçe Vapuruyla Trabzon'a gelmiş ve telefon direklerini dikip telleri çekmeye başlamıştır.¹³⁹

12. Orman, Maden ve Ziraat

Orman, maden ve ziraat idareleri 1893 yılında bir nezaretin çatısı altında toplanmıştır. Merkez teşkilat kadrosunda orman umum müfettişleri bulunmaktaydı. Umum müfettişlerinin görevi tayin edildiği bölgeyi yılda 120 gün dolaşarak teftiş etmektir. Osmanlı toprakları orman idaresi açısından dört bölgeye ayrılmıştır. 3. Bölge, Canik, Trabzon, Kastamonu, Erzurum, Sivas, Ankara, Bursa sancak ve vilayetlerinden oluşmaktaydı. Vilayet, sancak ve kazalarda ise vilayet orman müfettişleri ve kontrol memurları, atlı veya yaya orman korucuları, orman tezkire muharrirleri, ondalık ve pul memurları görev yapmaktaydılar. 1897-1898 yıllarında Trabzon vilayeti orman teşkilatında müdür, 2 müfettiş, 2 kâtip, 8 atlı korucu, 18 yaya korucu, 14 tezkire memuru, 28 ondalık memur görev yapmaktaydı¹⁴⁰. Ondalık memurun görevi orman muhafazası ve ormandan

¹³⁵ Yılmaz, *a.g.t.*, s. 336-338.

¹³⁶ Yılmaz, *a.g.t.*, s. 342-343.

¹³⁷ *Hicri 1286 Tarihli Trabzon Salnamesi*.

¹³⁸ *Hicri 1286-1288 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi*.

¹³⁹ *Trabzon'da Meşveret*, 23 Haziran 1328; *Trabzon'da Meşveret*, 27 Haziran 1328.

¹⁴⁰ Özkan Keskin, *Orman ve Maadin Nezaretinin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, s. 97-110.

çıkarılan ürün için alınan vergiyi tahsil etmekte. 1903'de vilayet merkezinde bir orman dairesi mevcuttu. Bu dairenin kadrosunda başmüfettiş, kâtip, süvari memuru, seyyar tezkire muharriri, sabit tezkire muharriri, yaya korucu ve iki ondalık memur yer almaktaydı. Akçaabat'ta 2, Of ve Sürmene kazalarında birer ondalık memur istihdam edilmekteydi. Vakfikebir'de diğer kazalardan farklı olarak bir orman dairesi mevcut olup burada bir ondalık memur ve bir yaya korucu mevcuttu.

1861 nizamnamesi ile Trabzon'a bir maden başmühendisi atandı. Vilayet maden mühendisleri görev bölgelerinde devre çıkarak madenleri teftiş ederlerdi¹⁴¹.

Tanzimat döneminde ziraatı teşvik babında her bölgenin ileri geleni ziraat memuru olarak seçilmişti. 1864'de özellikle zirai potansiyeli olan yerlere ziraat eğitimi almış olan müfettişler tayin edilmiştir. 1889 yılında Ankara, Sivas ve Trabzon'a aynı kişi müfettiş olarak atanmıştır¹⁴². Vilayetlere atanan ziraat müfettişleri ticaretin kolaylaştırılması, ithalat, ihracat kaydının tutulması, bölgeye uygun ve verimli ürünün tespiti ve ekiminin özendirilmesi, sorumluluk alanı ile ilgili faaliyetlere ait rapor hazırlayıp valilik makamına sunmakla mükellefti. Trabzon vilayetinde ziraat müfettişliği mevcuttu. Burada bir müfettiş (gayrimüslim) ve bir de müfettiş yardımcısı vardır. Valilik merkezindeki ziraat odasının personeli reis-i evvel, reis-i sani ve on üyeden oluşmaktaydı. İkinci başkan ve üyelerden beşi gayrimüslimdi. 1884'de ise Ticaret ve Sanayi odası ise reis-i evvel, reis-i sani, müşavir-i evvel (Gayrimüslim), müşavir-i sani ve 8 azadan müteşekkildi. Üyelerin 6'sı gayrimüslimdir. Oda kapsamında başkâtip ve iki kâtibin yer aldığı heyet-i tahririye kalemli bulunmaktaydı¹⁴³. Kaza merkezlerinde de benzer bir yapılanma söz konusudur¹⁴⁴.

Ziraatın gelişmesinde ve çiftçilerin desteklenmesinde ziraat *sandıkları ve bankası* da önemli bir yer tutar. Mithat Paşa'nın teşebbüsleri sonucu çiftçinin nakit ihtiyacını karşılamak amacıyla kaza merkezlerinde memleket sandıkları kuruldu. Bu kurumların sermayesi aşar vergisine yapılan zamlarla karşılandı. Sandıklar ilkesel olarak çiftçiye karşılıksız, ipoteksiz, kefilsiz kısa vadeli kredi vermekteydi. 1882'de ziraat sandıklarına dönüştürüldü. 1888'de Ziraat Bankası kuruldu. Menafî sandıkları bir süre sonra sermayelerini bu bankaya devrettiler. Bankanın yurt genelinde 400 şubesi açıldı. Şubeler büyüklüğüne göre merkezden atanmış müdür, müdür yardımcısı veya memurlar tarafından yönetiliyordu. Ayrıca şubenin bir de encümeni bulunmaktaydı¹⁴⁵. Ziraat Bankası'nın Trabzon şubesi 1890 yılında hizmete alındı¹⁴⁶. 1869'da Trabzon, Akçaabat, Vakfikebir,

¹⁴¹ Keskin, *a.g.t.*, s. 113.

¹⁴² Keskin, *a.g.t.*, s. 113.

¹⁴³ *Hicri 1319 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi*.

¹⁴⁴ *Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi 1884-1950*, s. 46-57.

¹⁴⁵ Donald Quataert, "Gelişim Açmazı: 1888-1908 Osmanlı Türkiyesi'nde Ziraat Bankası ve Ziraat Reformu", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Çev. Salih Kuş, 29, Konya 2011, s. 461-482.

¹⁴⁶ Muzaffer Başkaya, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Trabzon'da Ekonomik Hayat (1923-1950)*, Trabzon 2015, s. 165.

Tonya, Yomra ve Vakfısagır'de memleket sandıkları kurulmuştu¹⁴⁷. Hicri 1321 vilayet salnamesine göre banka meclisinin başkanlığını Trabzon Ticaret ve Ziraat Odası Başkanı yürütmekteydi. Meclisin dört üyesi bulunmaktaydı. Bunlar bankanın Trabzon şube memuru, Trabzon belediye meclisi üyelerinden iki kişi ve ticaret odası üyelerinden birisidir. Trabzon Ziraat Bankası Şubesi çalışanları ise şube memuru, şube memur yardımcısı, başkâtip, kâtip, veznedar, mukayyit, turuk ve meabir mukayyidi olmak üzere sekiz kişidir. Muhtemelen şube binasının temizliğinden sorumlu olan bir kişi de mevcuttu. Kaza merkezlerinde ise ziraat sandıkları vardı. Sandıkta görevli olarak bir ziraat sandığı muhasebe kâtibi bulunmaktaydı. Bir de sandık meclisi mevcuttu. Sandık meclisi reis ve dört azadan oluşmaktadır. Azalardan birisi muhasebe kâtibi olup diğerleri kaza halkındandır. Sivil üyelerden birisi de gayrimüslimdir.

Trabzon'da Osmanlı Bankası'nın da bir şubesi bulunmaktaydı. 19. yüzyılın ikinci yarısında para ve finans alanında da önemli değişimler yaşanmıştır. Avrupa devletleri ile iktisadî ve malî ilişkilerin geliştirilmesi sürecinde bankacılık gelişmeye başlamış ve 1853 yılında İngiliz sermayesi ile Osmanlı Bankası kurulmuştur. 1863 yılında Fransızların bankaya ortak olmasıyla banka Bank-ı Osmanî-i Şahane adını almıştır. Banka, bankacılık faaliyetleri yanında Osmanlı'nın, merkez bankası işlevini de üstlenmişti. 1891 yılında Trabzon şubesi hizmete girmiştir¹⁴⁸. Banka çalışanlarını direktör, kontrolör, sandık emini, tahrirat ve muhasebe kâtipleri ile tahsilat memuru şeklinde sıralayabiliriz.

13. Evkaf

Tanzimat öncesinde Osmanlı devlet anlayışına göre toplumun güvenliği ve adaleti devlet tarafından sağlanırken, eğitim, sağlık, bayındırlık hizmetleri vakıf veya hizmet erbabı yöntemiyle karşılanmaktaydı. Klasik dönemde Trabzon'da da çeşitli vakıflar mevcuttu. Bu vakıfların kadrolarında istihdam edilen kişiler vardı. Vakıflar müteveli unvanlı kişilerce idare edilirdi. Mütevelliler zaman zaman yerlerine vekil tayin edebiliyorlardı. Ayrıca nazır, ferraş, mutemet, vekilharç, sırac, mısbah, etmekçi halifesi, bevvab-ı matbah, nakiphan, cabi, kâtip, kiler kâtibi, buğday kütüpü sorumlusu unvanlı çalışanlar vardı. Vakıflarda periyodik olarak ayet ve dua okuyan en'am, ihlashan, aşırhan, devirhan, cüzhan adı verilen görevliler de bulunmaktaydı¹⁴⁹. Büyük vakıfların ayrı görevliler tarafından idare edilen kısımlarına cibayet denir. Cibayetlerin gelirlerini toplayan kişilere cabi adı verilir¹⁵⁰. 16. yüzyılda Hatuniye İmareti çalışanlarını türbedar, hademe, kayyum, kapıcı, ahırcı, çırak, matbah bevvablığı,

¹⁴⁷ Abdurrahman Siler, "19. Yüzyılda Trabzon'un Kaza ve Nahiyelerinin Ekonomik Durumu (1869-1905)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 9, İzmir 1994, s. 261-277.

¹⁴⁸ Sudi Apak-Arzu Tay, "Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyıldaki Finansal Sisteminde Osmanlı Bankası'nın Yeri ve Faaliyetleri", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3, 2012, s. 102.

¹⁴⁹ Sebahittin Usta, *Trabzon'da Vakıflar (1550-1650)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2015, s. 157.

¹⁵⁰ Usta, *a.g.t.*, s. 124.

noktacı (imaretin güvenliğinden sorumlu), Hatuniye medresesi müderrisi şeklinde sıralayabiliriz¹⁵¹. 1615’de Trabzon’da 165 vakıf çalışmanı vardı¹⁵².

1826 yılında vakıf sorunlarıyla ilgilenmek, yolsuzlukları takip etmek amacıyla Evkaf-ı hümayun nezareti kuruldu. Başlangıçta selatin vakıflarıyla ilgilenen bu kurum 1839 yılından itibaren bütün vakıfların merkezi haline getirildi.

Evkaf-ı hümayun nezaretine bağlı olarak 1835’ten itibaren taşradaki vakıf işlerini takip etmek üzere muaccelat nazırlığı ihdas edildi. 1842’de vilayetlere vakıf müdürü atandı. 1843 yılında Trabzon Eyaleti Muaccelat Evkafı Nazırlığına Mustafa Hayali Efendi tayin edildi¹⁵³. 1861’de yanlarına birer kapı çukadarı atandı. 1863 nizamnamesine göre müdürün maiyetinde bir kâtip olacak, maaşını da müdür verecekti. Vakıflardan elde edilecek gelirler sandık eminliğine teslim edilecek ve çalışanların maaşları buradan karşılanacaktı. Nazırlık ayrıca gelirleri toplamak, vakıf mütevellilerinden görevini yerine getirmeyenleri ve amacı doğrultusunda faaliyet göstermeyen vakıfları tespit etmekle de görevliydi¹⁵⁴.

Hicri 1287 ve 1288 tarihli Trabzon Vilayeti Salmelerine göre Trabzon Evkaf Müdürlüğünde müdür, kâtip ve arazi kâtipleri mevcuttu. 1900 yılı kayıtlarına göre ise muhasebeci, kâtip ve odacı unvanlı çalışanlar var. Vilayet komisyonu ise belde müftüsünün riyasetinde dört Müslim üyeden oluşmaktaydı.

14. Karantina

Osmanlı sık sık salgın hastalıklarla karşı karşıya kalmıştır. Özellikle sanayi inkılabı sonrası ulaşımın hızlanması salgın hastalıkların yayılma hızının da artmasına sebebiyet vermiştir. Salgını kaçılabilir bir bela olarak algılayan reaya çareyi hastalık mahallinden firarda bulurken, “*Bir yerde taun çıktığında oraya gitmeyiniz, bulunduğunuz yerde taun çıkarsa oradan dışarı çıkmayınız, taundan ölen her Müslüman şehadet mertebesine erecektir*” mealindeki hadisin etkisiyle Müslüman ahalinin tepkisi farklı olabilmiştir¹⁵⁵. 1831’de İstanbul’da yaşanan kolera salgınına karşı elçilikler karantina uygulaması talep ettiler. 1838’de karantina meclisi kuruldu. İstanbul sonrası Bursa, Midilli, Siroz, Çanakkale, İzmir ve Trabzon gibi yerlerde de karantina noktaları oluşturuldu¹⁵⁶. Aynı yıl (1838) Süleyman Efendi Prusyalı hekim Weinkauff ile birlikte Trabzon’a gönderildi. 1876-1914 yılları arası Trabzon karantinasında 8 hekim görev yapmıştır. Kurumun başındaki kişi ilk önce müdür zamanla memur olarak tanımlanmıştır. Ayrıca Türkçe ve Fransızca yazışmaları gerçekleştirmek üzere iki kâtip görevlendirilmiştir. Moloz’da da bir memur istihdam edilmiştir. 1870’de Polathane’de

¹⁵¹ Turan, *a.g.t.*, s. 485.

¹⁵² Usta, *a.g.t.*, s. 157.

¹⁵³ Abdullah Saydam, “Vakıf Anlayışında Yenileme İhtiyacı ve 19. Yüzyıl Ortalarında Trabzon Vakıfları”, *Osmanlı Araştırmaları*, 23, İstanbul 2003, s. 185-218.

¹⁵⁴ Çil, *a.g.t.*, s. 106.

¹⁵⁵ Pelin Böke, “İzmir Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1900)”, *CTAD*, 8/18-19, İzmir 2009.

¹⁵⁶ Gülden Sarıyıldız, “Karantina”, *TDVİA*, 24, İstanbul 2001, s. 463- 465.

de bir karantina merkezi oluşturulacaktır. Burada geçici olarak hizmete alınan etüv teşkilatından dolayı tahaffuzhane olarak da isimlendirilmiştir¹⁵⁷.

Trabzon 1810-1845, 1890 ve 1911'de veba ve kolera gibi salgın hastalıklara maruz kalır. Özellikle 19. yüzyılın ilk yarısında salgın şehri bir hayli tahrip eder. Halkın bir kısmı telef olurken bir kısmı da çareyi yüksek köylere çıkmakta bulur¹⁵⁸. Salgın yıllarında ve kitlesel göçlerin yaşandığı dönemlerde Trabzon'a sağlık heyetleri gönderilmiştir. 1862'de şehirde bir hastane binası inşasına teşebbüs edildi. 1868'de Dr. Leon hekim tayin edildi. 93 Harbi yıllarında Trabzon'da bir de askerî hastane mevcuttu. Burada düzenli olarak bir hekim, bir eczacı ve bir cerrah istihdam edilmiştir. 1869-1870 yıllarında Trabzon şehrinde karantina kurumu mevcut olup kadrosunda müdür, tabip ve kâtip olmak üzere üç kişi istihdam edilmekteydi. Ayrıca Sürmene ve Polathane'de müdür yardımcısı unvanlı kişiler vardı¹⁵⁹. 20. yüzyılın başlarında Trabzon karantina dairesinin personeli tabip, kâtip, yazıcı, Moloz'da ikamet eden memurdan oluşmaktaydı. Belirtmek gerekirse tabip ve yazıcı gayrimüslim diğerleri Müslüman'dır.

1883'de şehirde gureba ve askerî hastane olmak üzere 160 yatak kapasiteli bir bina inşa edildi. Hastanenin yatak kapasitesi 1914'e kadar 250'ye çıktı. 1892'de askerî kısımda 2 hekim, 2 cerrah ve 2 eczacı, gureba kısmında ise 2 hekim görevliydi. 1914'de Trabzon'da Hilal-ı Ahmer hastanesi kuruldu. 9 ay sonra Ağustos 1915'de kapandı. 1876-1914 yılları arası sivil hekim sayısı 7'si Türk 30 kişiyi bulmuştur. Aynı dönemde 9 askerî hekim ve 10 belediye hekimi var. Bunların 6'sı Türk idi. Ayrıca geçici olarak şehre gelen hekimler de vardı. Aynı dönemde askeri hastanede 6 eczacı, şehirde serbest çalışan 22 eczacı mevcuttu.¹⁶⁰

15. Düyun-ı Umumiye

1881 yılı sonu itibarıyla Osmanlı genel borçlarının toplamı 141.505.309 liradır. Bunun 124.305.049 liralık kısmının ödenmesi yöntemiyle ilgili 20 Aralık 1881'de Muharrem Kararnamesi yayımlandı. Alacaklıların menfaatini korumak ve borçların ödenmesini bir plan dahilinde yürütmek üzere İngiliz, Fransız, Alman, Avusturya, İtalya, Hollanda ve Osmanlı alacaklılarını temsilen birer üyeden oluşan *Düyun-ı Umumiyye-i Osmaniyye İdare Meclisi* kuruldu. Meclis üyeleri Osmanlı Devleti hizmetinde çalışan birer memur sayılacak ve maaşlarını bütçeden alacaklardı. Osmanlı hükümeti bir komiser ve çok sayıda müfettişle meclisin çalışmalarını denetleyecekti. Birinci Dünya Savaşı başlarında teşkilatta çalışanların sayısı 5.537 kişi olup bunların sadece 182'si yabancı uyrukluydu. Kurumun varlığı genel savaşta da devam etmiştir. Düyun-ı umumiyye idaresine

¹⁵⁷ İsmail Yaşayanlar, *Sinop, Samsun ve Trabzon'da Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri, (1876-1914)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2015, s. 142-144.

¹⁵⁸ Yılmaz, a.g.t., s. 55-58,356.

¹⁵⁹ *Hicri 1286- Tarihli Trabzon Vilayeti Salnameleri*.

¹⁶⁰ Yaşayanlar, a.g.t. s. 201-202.

rüsûm-ı sitteden başka Bulgaristan vergisi, Kıbrıs adası gelir fazlası, Şarkî Rumeli vergisi, gümrük gelirleri, temettü vergisi ve tömbeki resmi tahsis edildi. Ayrıca tütün ve tuz inhisarlarında gerekli değişiklikleri yapma ve tekel tarzında yönetme yetkisi tanındı. Düyun-ı umumiyye meclisi tarafından tayin edilecek bir genel müdür de bu işleri yürütecekti. İstanbul'daki genel müdürlüğe bağlı olarak taşrada başmüdürlükler açıldı¹⁶¹.

Taşrada Düyun-ı umumiye teşkilatının kurulduğu şehirlerden birisi de Trabzon'dur. Trabzon Düyun-ı Umumiye Nezareti'nin başında nazır unvanlı bir kişi vardır. Nazırın yanı sıra müfettiş ve müfettiş yardımcısı bulunmaktaydı. Bunlar gayrimüslimdir. Malf işler muhasebe kaleminde yürütülmekteydi. Bu kalemde başkâtip, kâtip ve mukayyit unvanlı 13 kişi çalışmaktaydı. Bunların ikisi gayrimüslim idi. Kâtipler yaptıkları işlere göre muhasebeci, rüsüm, evrak, yevmiye, aşar ve tezkire kâtibi şeklinde çeşitlenmektedir. Tahrirat kaleminde 6 kâtip vardı. Bunlardan birisi başkâtip, diğerleri kâtip, mübeyyiz ve mukayyit unvanlarını taşımaktaydı. Nazırlıkta üst idare ve yazı ve kayıt bürosunun yanı sıra dava vekili, sandık emini, müskirat istimatoru, sevk memuru, Çömlekçi ve Mumhaneönü tuz ambarları, Mumhane kantarcı, aşar kâtibi (2), muhafaza memuru (2) ve kolcu başıdır¹⁶².

16. Reji

27 Mayıs 1883 tarihinde Babıali, Düyun-ı Umumiye ve uluslararası konsorsiyum arasında imza edilen bir sözleşme ile tütün tekeli *Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekül Menfaa Reji İdaresi*'ne devredildi. Şirket 14 Nisan 1884'de faaliyete geçti. Tütün alım ve satımında, sigara imalinde ve imparatorluk içindeki tütün üretiminin denetlenmesinde tekel sahibi idi. Trabzon'da nazırlık, Akçabat'ta müdürlük, Of, Şarlı, Maçka, Vakfikebir, Sürmene'de memuriyetler şeklinde örgütlenmiştir. Hicri 1319 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesine göre Trabzon Reji Nezareti nazır, nazır yardımcısı, baş muhasebeci, sandık emini, hukuk müşaviri, muhasebe, tahrirat, ambar ve ziraat, sevkiyat, sarfiyat kalemleri çalışanlarından oluşmaktaydı. Baş muhasebecinin idaresindeki muhasebe kaleminde 4 muhasebeci vardı. Tahrirat kaleminde ise müdür, 2 kâtip, 2 mukayyit bulunmaktaydı. Ambar ve ziraat kaleminde ise müdür, baş muhammen, muhammen, ambar muavini, ziraat kâtibi, kantar ve tezkire kâtibi, kantarcı unvanlı kişiler çalışıyordu. Sevkiyat kaleminde bir, sarfiyat kaleminde iki memur bulunmaktaydı. Reji idaresi çalışanlarından ikisi Müslim, diğerleri gayrimüslim idi. Reji çalışanlarının sayısı ve unvanı yıllara göre değişkenlik göstermektedir¹⁶³.

¹⁶¹ Tefvik Ertüzün, "Düyun-ı Umumiye", *TDVİA*, 10, İstanbul 1994, s. 58-62.

¹⁶² *Hicri 1321 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi*.

¹⁶³ Reji çalışanları için bkz. Trabzon Vilayeti Salnameleri; Filiz Dıgıroğlu, *Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekül Menfaa Reji Şirketi Trabzon Reji İdaresi (1883-1914)*, İstanbul 2007, s. 49.

17. Gayrimüslim Cemaat Temsilcileri

Osmanlı toplumu idarî açıdan dini farklılığa göre teşkilatlandırılmıştı. İstanbul'un fethini müteakip millet sistemi olarak tanımlanan bir yapılanma gerçekleştirilecektir. Buna göre tebaa Müslim ve gayrimüslim olarak ikiye ayrılırken gayrimüslimler kendi aralarında örgütlenilecektir. Ortodokslara Rum, Gregoryanlara Ermeni ve Musevilere Yahud milleti denirken, başındakilere de *millet başı* unvanı verilmiştir. Tanzimat döneminde özellikle Batı'nın müdahalesi sonucu Protestan ve Katolik isimli milletler de oluşturulacaktır. Bu cemaatlerden Rum, Katolik Ermeni ve Ermeni cemaatlerinin Trabzon'da resmi temsilcilikleri vardı.

Mezhep işlerinde Rum milleti İstanbul, Antakya, İskenderiye ve Kudüs unvanıyla dört patrikliğe ayrılmıştır. Her patriğin ruhani idaresi altında olan mahalleler metropolitlik ve piskoposluklara bölünmüştü. Taşradaki papaz ve piskoposlar metropolite, onlar da patrikhaneye tabiydi. Patrik metropol atama yazısını saraya arz ederdi. Atanacak kişinin hükmü ilgili kadıya bildirilmekteydi¹⁶⁴. Metropolitliğin karargahı eyalet veya vilayet merkezleridir. Metropolitlik merkezlerinden birisi de Trabzon'dur. Trabzon metropolitinin unvanı 1868'de piskopos idi. Sorumluluk sahası Hicri 1275 ve 1279 Devlet Salnamelerine göre Trabzon, Gönve ve Ordu livaları ile Canik sancağının Çarşamba, Terme, Ünye ve Fatsa kazalarını kapsamaktaydı¹⁶⁵. Hicri 1305 tarihli vilayet salnamesine göre Trabzon Metropolitliği dört başpiskoposluktan oluşmaktaydı. Birincisi Trabzon Başpiskoposluğudur. Tirebolu, Giresun, Ordu kazaları hariç merkez sancak ile Lazistan sancağı dahilindeki Ortodoks kurumlarını kapsamaktaydı. İkinci başpiskoposluk Gümüşhane sancağı, üçüncü başpiskoposluğun sorumluluk alanı Samsun, Çarşamba ve Bafra kazalarını ihtiva etmekteydi. Dördüncü başpiskoposluk merkezi Niksar idi. Sorumluluk alanı ise Ordu, Fatsa, Ünye ve Terme kazalarıydı. Hicri 1280 tarihli devlet salnamesinden anlaşıldığı kadarıyla Maçka'da da Fener'e tabi bir metropolitlik oluşturulmuştur¹⁶⁶. Hicri 1305 tarihli vilayet salnamesine göre Maçka Meryemana, Gümüşhane Varzilona ve Perşembe Ra manastırları doğruca İstanbul Rum Patrikhanesine bağlıydı¹⁶⁷.

Metropolit Tanzimat öncesi Rum cemaatinin günlük hayatının düzenlenmesinden, mahalle ve köylerin idaresinden ve muhakeme işlerinden sorumluydu¹⁶⁸. Tanzimat döneminde bu yetkilerini her ne kadar kaybetmiş ise de Rum cemaatinin sosyal yaşamında yine bir hayli yer işgal etmekteydi.

Metropol Rum cemaatinin sorunlarını yakından izler, din adamlarının görev alanlarını denetlerdi. Zira manastır, kilise, şapel ve piskoposluklar metropolitliğe bağlıydı. Trabzon şehrinde 24, Akçaabat kasabasında 5 Rum kilisesi

¹⁶⁴ Turan Açık, "Trabzon Rum Metropolitleri Hakkında Bazı Gözlemler (1610-1670)", *Osmanlı Miras Araştırmaları Dergisi*, 4/2017, Kasım 2017, s. 1- 26.

¹⁶⁵ *Hicri 1275, 1279 Tarihli Devlet Salnameleri*.

¹⁶⁶ *Hicri 1280 Tarihli Devlet Salnamesi*.

¹⁶⁷ *Hicri 1305 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi*, s. 143.

¹⁶⁸ Trabzon Metropolitinin 17. yüzyılda atanması ve görevleri hakkında bkz. Açık, "Trabzon Rum Metropolitleri Hakkında Bazı Gözlemler", s. 1-26.

vardı. Metropolitin bu kurumları denetleme yetkisi vardı. Tanzimat döneminde okul, kilise inşası ve tamiri işlerini takip etmek yükümlülüğü de vardı. Maçka'da Sümela ve Vazelon Manastırları vardır. Manastır da başrahip/başrahibe, rahipler /rahibeler ve keşişler bulunmaktaydı. Manastır'da bunların yanı sıra ayin eşyası muhafızı, sadakacı, hastabakıcı, vekilharç, konuk ağırlayıcı unvanlı çalışanlar vardı. Sümela Manastırı'nda rahip sayısı 1583'de 60¹⁶⁹, 19. yüzyılda 100 kişidir. 2. Abdülhamit döneminde çevredeki 15 köyü tasarruf etmekteydi¹⁷⁰. Trabzon Osmanlı öncesi devlet merkezi olması dolayısıyla abidevi kilise ve manastır binalarıyla donatılmıştı. Türk hakimiyeti döneminde bunların bir kısmı camiye çevrilmiş arta kalanların cemaat tarafından kullanılmasına izin verilmiştir. Teorik olarak klasik dönemde mevcut kilise ve şapeller fonksiyonlarını sürdürmüşler ancak yenilerinin inşasına izin verilmemiştir. Tanzimat döneminde kilise tamiri ve inşası serbest bırakılacaktır. 1839-1856 yılları arası Trabzon vilayet sınırları dahilinde 21 Rum kilisesi ve 3 Ermeni kilisesi tamir edilmiştir¹⁷¹.

Ermeni patriklik merkezleri İstanbul, Sis, Ahdamar ve Kudüs'tür. Ayrıca İstanbul Patrikliği'ne tabi olmayan murahhaslıklar bulunmaktaydı. Bunlardan birisi de Trabzon murahhaslığıdır. Bu murahhaslığın sorumluluk alanı Bafra kazası hariç bütün vilayet topraklarıdır¹⁷². Ayrıca Trabzon'da cemaate ait Kaymaklı Manastırı bulunmaktaydı.

Katolik Ermeni Murahhaslığı: Ermeni, Süryani ve Keldani Katoliklerinin dinî ve resmî işleri Katolik Ermeni Patrikliği tarafından yürütülmekteydi. Trabzon'da patrik adına bu işler Katolik Ermeni Murahhası tarafından yürütülmekteydi¹⁷³. Bu metropolün sorumluluk alanı Trabzon eyaleti/ vilayetinin yanı sıra Merzifon ve Amasya kazalarıdır¹⁷⁴. Trabzon'da 1912'de hem murahhas ve hem de murahhas vekili mevcuttu.

B. Merkez Sancak İdaresi

Valinin ikamet ettiği şehir ve mücavir alan merkez sancağı olarak isimlendirilmiş ve kazalara ayrılmıştır. Bu kazalardan birisi de merkez kazasıdır. Ancak ayrı bir mülkî amirin sorumluluğunda merkez kaza teşkilatlanmasına gidilmemiş olup, burası doğrudan mutasarrıf, vali yardımcısı veya vali tarafından yönetilmiştir. 1872 yılına kadar merkez sancak ayrıca örgütlenmiştir. Başındaki kişiye de mutasarrıf unvanı verilmiştir. 1872 yılından itibaren merkez sancağı ayrıca bir mutasarrıf ataması usulü terk edilerek doğrudan valinin tasarrufuna bırakılmıştır. Bununla beraber Hicri 1309 tarihli vilayet salnamesinde Trabzon şehrindeki memurlar vilayet ve liva memurları şeklinde tasnif

¹⁶⁹ Bostan, *a.g.e.*, s. 184.

¹⁷⁰ Ahmet Türkan, *Trabzon'da Hıristiyanlık Tarihi ve Sümela (Meryem Ana) Manastırı'nın Hıristiyanlıktaki Yeri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2003, s. 50.

¹⁷¹ Süheyl Alemdar, *Osmanlı Devleti'nde Kiliselerin Tamir ve İnşası (1839-1856)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2012.

¹⁷² *Hicri 1275 Tarihli Devlet Salnamesi*.

¹⁷³ *Hicri 1275 Tarihli Devlet Salnamesi*.

¹⁷⁴ *Hicri 1305 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi*, s. 144.

edilmiştir. 1891'den sonra vali muavinliği kadrosu ihdas edilmiş ve merkez livanın idarî sorumluluğu kendisine bırakılmıştır. Bu tarihten sonra da sadece sancak sınırları ile yetkili kalem, müdürlük veya memurlukların isimlerinin başına *Liva defter-i hakani kalemi*, *merkez vilayet nüfus kalemi* gibi liva veya merkez ifadesi konabilmiştir.

Merkez sancağın erkan-ı livası mutasarrıfın yanında muhasebeci, naip, müftü ve tahrirat müdüründen oluşmaktaydı. Merkez sancağın idare meclisinde daimî ve seçilmiş dörder üye bulunmaktaydı. Daimî üyeler naip, muhasebeci, tahrirat müdürü ve müftüdür. Seçilmiş üyelerin ikisi Müslim ve diğer ikisi gayrimüslimdir. Merkez liva tahrir kaleminde 1869'da iki mübeyyiz, 1870 ve 1871'de mübeyyiz, mukayyit, müsevvit olmak üzere toplam yedi kişi vardı. Dört de mülazım bulunmaktaydı. Merkez liva yapılanmasında dairelerden birisi liva mal kalemidir. Bu dairede memuriyet isimlerinin sabit olmadığı ve sık sık değiştiğini ifade edebiliriz. Bununla beraber genel anlamda hepsinin görevinin kâtiplik olduğunu söyleyebiliriz. Ancak sorumlu oldukları işe göre isimlendirilmişlerdir¹⁷⁵. Ayrıca kurumda 4 mülazım vardı. Tahrir dairesi ile tahriratı biten kazaların vukuat kâtipleri ve aşar emaneti idaresi de mutasarrıfa bağlı daireler içerisinde yer almaktaydı. Bu dairede aşar müdürü, aşar başkâtibi, 2. kâtip, nevahi-i mülhaka defter mübeyyizi (2) ve ambar kâtibi unvanlı memurlar istihdam edilmekteydi. Aşar idaresi hicri 1298 tarihli vilayet salnamesinden anlaşıldığı kadarıyla aşar idaresi nezaret ve müdürlük olmak üzere iki ayrı bölümden oluşmaktaydı. Aşar nezareti kadrosunda nazır, başkâtip, tahrirat başkâtibi, üç muhasebeci, tahrirat kâtibi ve mukayyit bulunmaktaydı. Müdürlükte ise, aşar idaresi müdürü, başkâtip, kâtip (2), ve ambar memuru unvanlı görevliler vardı.

C. Kaza İdaresi

Osmanlı klasik döneminde kaza idaresi devlet ile halkı buluşturan bir idarî ve mülkî birim olup bu özelliği ile beylerbeyliği, eyalet ve sancaktan ayrılmaktaydı. Kazanın başında kadı bulunmaktaydı. Kadı medrese mezunu danışment unvanını almış ve yapılan sınavı kazanmış adaylar arasından padişah beratı ile tayin edilirdi. Kadı tayin olduğu kazanın merkezi olan şehir ve kasabalarda otururdu. Kadıların görev süreleri halkla yüz göz olmalarını engellemek adına iki yıl ile sınırlandırılmıştır. Örneğin daha önce Adana kadılığı yapan Mevlana Şerifzâde Ahmet Efendi 12 Eylül 1722'den geçerli olmak üzere iki seneliğine Trabzon kadılığına atanmıştır¹⁷⁶.

¹⁷⁵ Bkz. *Hicri 1286-1288 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnameleri*. 1903 Trabzon Muhacirin Komisyonu: Nüfus nazırı, mektubî mümeyyizi, müezzinzade, meclis-i idare ikinci kâtibi, *Hicri 1321 Tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi*, s. 311.

¹⁷⁶ Mevlana Şerifzâde Ahmet Efendi'ye şerî ve idarî görevlerinin yanında Trabzon kazasının umuru kısmeti askeriyesi ve metrukâtının (muhallefat) tahrir ve terkimi ile şer'î kurallara göre dağıtım ve taksiminin de tevcih edilmesine dair kayıt. Çetinkaya, *a.g.t.*, s. 132.

Bu süre bitiminde merkeze çekilerek yeniden atanmak için sıralarını beklerlerdi. Kadıların kaza merkezinde idarî, adlî ve malî olmak üzere geniş yetkileri vardı. Klasik dönemde kadıların görevli olduğu yargı örgütünün temeli olan şer'î mahkemeler halk arasındaki her türlü cezaî ve hukukî anlaşmazlıkların çözüm merciiydi. Ancak yargı yetkisi sınırsız değildi. Kadıların yetkilerinin sınırsız olmadığı ve başka yargı mercilerinin bulunduğu söylenebilir.

Kadılar buldukları yerleşim biriminin idaresinden de sorumluydular. İdari görevleri de yerine getirirlerdi. Zanaatkâr ve esnafın kontrolü, lonca düzeninin gözetimi, kazada fiyat tespit ve kontrolü, şehirlerin altyapısal tesislerinin denetimi, imar nizamının korunması, şehirde düzeni ve temizliği sağlama, vakıf yöneticilerini denetleme, ordunun ihtiyaçlarını temin etme, gereken vergilerin toplanmasını denetleme ve asayişî koruma gibi geniş bir görev yelpazesine de sahiptiler. Kadılara bu görevlerini yerine getirmesinde yardımcı olan kimseler vardı. Yargı işlerinde naip, başkâtip, kâtip, kassam, mukayyit, muhızr başı ve muhızr, muhızr imamı, fetihhan, tercüman, mübaşir, müşavir¹⁷⁷; asayişin sağlanmasında subaşı, çavuş, ases ve mahalle bekçisi; malî ve iktisadî düzenin sağlanmasında muhtesipler, şehrin beledi hizmetlerinin görülmesinde mimarbaşı, pasbanbaşı¹⁷⁸ pazarbaşı ve çöpsubaşı (zaim), bunların dışında da şehir kethüdalrı, müftüler, imamlar ve esnaf şeyhleri, kadılara görevlerinde yardımcı olurlardı.

Kadı aynı zamanda kazanın mülkî amir konumundaydı. Kaza idaresi bürokratik bir sıralamaya tabi olmaksızın doğrudan merkeze (Divan-ı Hümayun) bağlı olup, kadılar da doğrudan padişah ve divandan emir alabiliyor ve aracısız bir şekilde merkezî idareyle yazışabiliyorlardı. Bu anlamda taşra teşkilatında yapılan değişikliklerden önce, vilayet-sancak-kaza şeklindeki ayrımın, yalnızca askerî nitelikte bir ayrım olduğu ve kaza idaresinin merkez ile halk arasında teması sağlayan bir yapılanma olduğunu ifade edebiliriz.

Kadıların yetkileri 17 ve 18. Yüzyıllarda daralır. Ancak asıl yetki kaybı 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren başlayacaktır. 1826 yılında ihtisap nazırlığının kurulmasıyla kadıların elinden güvenlik işleri, esnafın teftişi ve vergi toplanması gibi görevler alınıyor, kadılara yalnızca yargısal yetkiler, noterlik ve vakıfları denetlemek görevleri bırakılıyordu. Yine aynı yıl yeniçeri ocağının kaldırılması ve hemen akabinde yerini dolduracak sağlıklı bir teşkilat kurulamaması sonucu kadılar, kolluk gücünden de mahrum kaldılar. 1836'da evkaf nezaretinin kurulmasıyla kadılar, vakıflar üzerindeki idare ve denetim organı olma özelliğini de kaybederek sadece yargı mercii olma hususiyetini haiz oldular. Sonuç olarak Tanzimat'tan önce, kaza veya kadılık denilen idarî bölge,

¹⁷⁷ Turan, *a.g.t.*

¹⁷⁸ Çarşı esnafının güvenliği sağlamak için kişilerin başında bulunan kişiye pasbanbaşı denir. Esnaf tarafından seçilir kadı tarafından onaylanırdı. 1860'lı yıllarda Trabzon çarşısı pasbanbaşılığı Hacı Ruşen'in uhdesinde idi. 1864'de ölünce aynı göreve oğlu talip olur. Songül Eryılmaz, *928-936 Numaralı Ayniyat Defterlerine Göre Trabzon Vilayeti*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2007, s. 114.

Osmanlı Devleti'nde ana düzen olup, padişah bu yolla taşrayı kendisine bağlamakta, kanunlarını ve buyruklarını kadılar eliyle uygulamaktaydı.

Modern anlamda kazanın kuruluşu 1842'de gündeme gelir. Trabzon eyaleti 1847'de Tanzimat uygulamasına dahil edildi. Yeni yapılanmaya göre Trabzon merkez sancağı Sürmene, Görele, Giresun ve Keşap, Akçaabat, Tonya, Hemşin, Of ve Rize kazalarından ibaretti. Kaza müdürlüklerine *hanedan ailelerine* mensup birisinin atanması planlanır. Buna göre müdür adayı bölgeyi tanınması, sorunları bilmesi nedeniyle yabancı bir idareciye göre daha başarılı olacak, özellikle vergi daha sağlıklı toplanabilecekti¹⁷⁹. Valinin emriyle görevden alınabilmekteydi. Müdürün asıl görevi ve sorumluluğu vergi dağılım listelerini tanzim edip sağlıklı toplanmasını temin etmekte. Bunlar önce fahri çalışıyordu. Sonra maaşa bağlandı. Müdürlerin yanında işleri düzenli yürütebilmeleri için yeterli sayıda kâtip bulunurdu¹⁸⁰.

Kaza idaresinde 1849'da yeni bir düzenlemeye gidildi. Yapılan değişikliğe göre vali mahkeme kararı olmaksızın kaza müdürünü görevden alamayacaktı. Halkın talep etmesi halinde yerli olmayan bir kişi de müdür atanabiliyordu. Müdürün görevleri 1858'de yeniden tanzim edildi. Buna göre kazanın idarî, malî, güvenlik, ticaret, ziraat ve sair işleri müdür tarafından görülecekti. Özellikle vergilerin zamanında toplanıp gönderilmesinden sorumluydu¹⁸¹. Hicri 1271 tarihli devlet salnamesine göre 1854-1855 yıllarında merkez sancağa bağlı olmak üzere nefsi Trabzon, Tirebolu, Maçka, Vakfısagır ve kebir, Akçaabat, Sürmene ve Of kazaları vardı.

1864 Tuna vilayet nizamnamesi ile eyalet vilayete dönüştü. Vilayet sancak, kaza, nahiye ve köylere taksim edildi. Kaza müdürü kazanın baş kasabasında oturacaktı. Kaza müdürünün maiyetinde ikisi Müslim, ikisi gayrimüslim olmak üzere idare meclisi oluşturulacaktı. Müftü, hakim, kâtip, ruhani reisler söz konusu meclisin daimi üyeleridir. Müdür zaptiyenin de amiridir. Her kazada bir hakim olacak ve adlî işlere bakacaktı. Aynı zamanda şerî davalara da bakacaktı. Meclis-i deavi başkanı kaza hakimidir. Ayrıca bu kurulun temyiz işlerini yürütmek üzere 2'si Müslim, 2'si gayrimüslim olmak üzere 4 üyesi olacaktı. Bu divan şerî davalara, cinayet davalarına, gayrimüslimlerin davalarına, adi suç, kabahat ve anlaşmazlıklara bakacaktı. 1865'te kazanın idarecisine kaymakam adı verildi. Tuna nizamnamesi 1867'de ülke geneline yaygınlaştırıldı¹⁸².

Devlet salnamelerinden anlaşıldığı kadarıyla 1862-1863 yıllarında Trabzon Sancağı dahilinde Trabzon maa nevahi, Akçaabat maa Polathane, Görele maa Yavabolu, Sürmene, Of, Rize maa Mapavri ve Batri ve Kurayı ve

¹⁷⁹ Sadık Fatih Torun, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Türkiye'de Kaza Yönetimi (1842-1876)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.

¹⁸⁰ Sarıoğlu, *a.g.t.*, s. 60-61.

¹⁸¹ Torun, *a.g.t.*, s. 43.

¹⁸² Torun, *a.g.t.*, s. 66.

Vanderi, Keşap, Maçka (Cevizlik), Vakfisagir, Vakfikebir maa İskefye, Kurayı seba, Tirebolu ve Tonya¹⁸³ yer almaktaydı.

Hicri 1319 tarihli vilayet salnamesine göre kazanın amiri kaymakamdır. Kaymakamlığın yazışmaları tahrirat kâtibince yürütölmekteydi. Kazanın erkanı-ı memurini naip, mal müdürü ve tahrirat kâtibidir. Kaza idare meclisi başkanı kaymakam olup, naip, mal müdürü, tahrirat kâtibi, müftü, Rum metropolit vekili daimi üyedir. Ayrıca ikisi Müslim ve diğeri ikisi gayrimüslim olmak üzere dört adet seçilmiş üye vardı.

Bidayet mahkemesi başkanı naip olup biri Müslim, diğeri gayrimüslim iki üyesi var. Evrak işleri başkâtip, 2. kâtip, mustantik muavini ve mukavelat muharriri tarafından yürütölmekteydi. Ayrıca mahkeme-i şeriyye kâtibi bulunmaktaydı. Kazanın güvenliğinden zabıta ve polis memurları sorumlu idi. Kasabalarda birer zabıta ve bir veya iki polis memuru mevcuttu.

Kazadaki malî işler mal müdürünün sorumluluğunda müdür yardımcısı (Of'ta iki kişi) ve sandık emini tarafından yürütölmektedir. Tanzimat döneminde vergi ve yükümlölük esası doğrultusunda askerlik uygulamaları gündeme gelince nüfusun tespiti ve kayıt altına alınması önem arz etmiştir. Kazalardaki nüfus işlerinin nüfus memuru ve kâtibi tarafından yürütöldüğünü tespit edebilmekteyiz. Of ve Sürmene de birer pasaport memuru da mevcuttu. Emlak kayıtları ise tapu kâtibi tarafından yürütölmekteydi.

Kaza merkezlerinde beledi işler belediye dairesince yürütölmektedir. Belediye çalışanlarının sayısı kasabanın nüfusuna göre değışkenlik göstermektedir. Hepsinde belediye meclisi mevcuttu. Belediye meclisinin üye sayısı 3 ile 7 kişi arasında değışmekteydi. Çalışanlar kâtip, müfettiş, sandık eminidir. Ayrıca sivil toplum kuruluşu olarak tanımlayabileceğimiz ticaret, sanayi ve ziraat odası mevcuttur. Bazı kazalarda ziraat odası diğeri ikisinden ayrı olarak oluşturulmuştur. Çiftçilerin zirai kredi işleri ise Ziraat Bankası kâtibi tarafından takip edilmekteydi. Ayrıca ziraat kâtibi mevcuttu. Öte yandan bu kasabalarda orman ondalık memuru ve yaya korucuları bulunmaktaydı. Kaza dahilindeki ormanlar bu görevliler vasıtasıyla muhafaza edilmeye çalışılıyordu.

Akçaabat, Vakfikebir, Of, Sürmene ve Araklı sahil yerleşmeleri olması dolayısıyla buralardaki iskelelerde liman reisi, rüsumat memur ve kâtibi, düyun-ı umumiye ve reji idareleri mevcuttu. Of ve Araklı Düyun-ı umumiye idarelerinde memurun yanı sıra birer de kâtip istihdam edilmiştir. Akçaabat reji idaresi müdürlük diğeri memurluk statüsündeydi.

Eğitim bölümünde daha detaylı olarak ifade edildiği üzere kaza merkezlerinde kaymakamın başkanlığında oluşturulan maarif komisyonları mevcuttu. Tanzimat döneminde Akçaabat ve Sürmene'de birer rüşdiye açılırken ibtidai sadece Akçaabat'ta açılabilmiş diğeri kasaba ve yerleşmelerde sıbyan mektepleri ve medreseler eğitim öğretim faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

¹⁸³ *Hicri 1279 ve 1280 Tarihli Devlet Salnameleri.*

Bunların dışında Akçaabat'ta muhasebeci, ambar memuru, kantar ve tezkire kâtibi, Of ve Sürmene kasabalarında ise birer telgraf memuru bulunmaktaydı.

D. Nahiye İdaresi

Nahiye klasik dönemde hem bir bölgeyi coğrafi olarak isimlendirmek ve hem de idarî bir birimi isimlendirmek için kullanılmıştır. Bu dönemde divan, bölük, semt anlamına gelecek şekilde de kullanılabilmiştir. Tanzimat'tan sonra kelimenin anlamı sadeleşmiş ve idarî bir terime dönüşmüştür. 15. yüzyıldan itibaren taşra idaresinde kullanılmaya başlanmış, 16. yüzyılda askerî açıdan sancakların, idarî açıdan kazaların alt birimi olarak oluşturulmuştur. Osmanlı döneminde her nahiyenin özel bir adı vardı. Önemli bir kısmı ana yerleşim yerinin ismini alırdı. Bazıları ise asıl merkezin adını değil coğrafi konumunu ve ekonomik özelliğini yansıtan adlar taşırdı. Bir kazaya ve sancağa bağlı idarî birimleri teşkil eden nahiyelerin çeşitli sayıda köy ve mezraası vardı. Nahiyelerin sınırının genişliği bağlı yerleşim birimlerine ve coğrafi konumuna göre değişkenlik arz ederdi. Askerî birim olarak nahiyelerin başında tımarlı sipahilerden biri bulunur ve buna *serasker* denir. Seraskerin kumandasında toplanan sipahiler sancak beyinin bayrağı altında sefere giderlerdi. Bu bakımdan nahiyenin sipahilerin kolayca toplanabileceği coğrafi bir bütünlük arz eden köylerden oluşmasına dikkat edilirdi. Kadıların idarî ve hukukî yetki sahası içine giren nahiyelerde ayrıca bunların idarî ve adlî işlerini yürütmek üzere naip görev yapıyordu. Diğer bir ifadeyle kadı bir nahiyede naip mahkemesi kurardı. 17 ve 18. yüzyıllarda nahiye tımar sisteminin önemini kaybetmesiyle kazaların alt birimi olarak ön plana çıktı. Tanzimat döneminde uygulamaya konan vilayet nizamnamelerine göre şekillendirildi ve geliştirildi. Uygulamaya göre nahiyenin mülkî amiri seçimle belirlenen ve fahri olarak görev yapan nahiye müdürüdür. Kendisine yine fahri üyelerden oluşan bir meclis danışmanlık yapacaktır¹⁸⁴. Yeni düzenlemeye göre nahiye merkezlerinde de kamu görevlisi istihdam edilmeye başlandı.

Tanzimat döneminde çalışma sahamız dahilinde doğudan batıya Maçka, Sürmene, Yomra (Maa Yomra Vakfikebir), Akçaabat, Vakfikebir (Maa Tonya Vakfikebir), Şarlı ve Tonya nahiyeleri vardır. Sürmene nahiyesi 1869'da Of kazasına tabi iken 1871'de doğrudan merkez sancağa bağlanmıştır. 1873'de Görele nahiyesi merkez sancağa tabi idi. 1874'de Görele, Sürmene ve Vakfikebir'in idarî statüsü kazaya dönüştürülmüştür. Ancak kaza meclis ve mahkemeleri 1876 yılına kadar kurulamamıştır. 1876 tarihinde Şarlı nahiyesi oluşmuş ve Vakfikebir'e bağlanmıştır. Nahiye teşkilatı kurulan Şarlı'da müdür, naip ve sandık emini atanmış, diğer kurumlar henüz oluşturulmamıştır. Şarlı memleket sandığı 1878'de oluşturulmuştur. 1878'de Tonya'da da nahiye teşkilatı kurulmuştur. Şarlı ve Tonya nahiyelerinin liva merkezine bağlandığını görüyoruz. Dolayısıyla 1878'de Akçaabat, Maçka, Yomra, Şarlı ve Tonya artık merkezden

¹⁸⁴ Çil, *a.g.t.*, s. 44.

idare olunmaktaydı. Aynı yıl Maçka'da da idarî teşkilatlanma tamamlanmıştır. Hicri 1305 tarihli vilayet salnamesinde Akçaabat'ta kaza teşkilatının oluşturulduğu anlaşılmaktadır. 1911'de Maçka'nın statüsü kazaya dönüştürülmüştür¹⁸⁵. Bu nahiyelerin merkezinde nahiyeye müdürünün yanı sıra naip vekili, müdür yardımcısı, kâtip, vergi mal kâtibi, zabıta memuru, sandık emini, memleket sandığı vekilleri (4), orman piyade memuru ve merkezi sahilde olanlarda liman reisi, düyun-ı umumiye memuru ve kâtibi unvanıyla çalışanları vardı.

E. Memur Hareketliliği

Burada Trabzon doğumlu kamu görevlileri ile Trabzon dahilinde çalışan memurların eğitim seviyeleri, görevlendirildikleri yerleşmeler, günlük yaşamları sicil-i ahval kayıtlarına istinaden genel olarak değerlendirilecektir. *Sicill-i ahval defterlerinde yer alan Devlet-i aliyye sınıf-ı memurin ve ketebe ve müstahdemin-i sairesine mahsus terceme-i hal* varakalarında memurların eğitim hayatı ve mesleki geçmişi hakkında detaylı bilgi bulabilmekteyiz¹⁸⁶. Sicill-i ahval defterleri yüksek lisans tezi ve makale boyutunda çalışmalara konu olabilmıştır. Bu çalışmalardan Trabzon dışında doğmuş olup araştırma sahamızdaki kasaba ve şehirlerde çalışan 79 kamu görevlisi ile ilgili kayıt tespit ettik¹⁸⁷. Bunlar Trabzon ve kazalarında çeşitli kalem veya dairelerde görev yapmışlardır. Bu da göstermektedir ki Tanzimat döneminde Trabzon Akdeniz, Karadeniz, Ege, Doğu Anadolu, Balkanlar ve Kıbrıs'tan asker ve sivil memur göçü alabilmıştır. Klasik dönemde Trabzon'da görev yapan askeriler de ülkenin değişik yerleşmelerinden gelen kişiler oldukları anlaşılmaktadır. Örneğin 1486-1520 yılları arasında Trabzon kalesi ve Ortahisar dizdarlarından bir kısmı, Niğbolu, Siroz, Ohri ve Bosnalıdır¹⁸⁸. Trabzon mütesellimi Ahmed Ağa aslen Bayburtludur¹⁸⁹. Modern dönemde de çalışma sahamız dahilinde görev yapan Rumeli kökenli askeriler mevcuttu. Örneğin Trabzon Redif Taburu'nda Filibeli ve Mecidiyeli subaylar ile Hoca Halil mahallesinde Tuna Maçinli muhacir bulunmaktaydı¹⁹⁰.

Trabzon doğumlu memurlar kasaba veya köylerde eğitim gördükten sonra memuriyet hayatına atılmışlardır. Mehmet Akif Bal ve İrfan Dağdelen Trabzon doğumlu olup gerek Trabzon ve gerekse yurdun çeşitli noktalarında görev yapan

¹⁸⁵ Hicri 1327 Tarihli Devlet Salnamesi.

¹⁸⁶ BOA, Dh. Said. Mem. No. 10/18.

¹⁸⁷ Eğin (3), Çorum (2), Lefkoşa (8), Antalya (1), İzmir (1), Bursa (6), Kars (3), Malatya (4), Kemah (3), Tokat (6), Amasya (2), Erzincan (8), Safranbolu (1), Kastamonu (1), Muğla (1), Afyon (2), Bergama (1), Batum (2), Kuşadası (1), Ordu (4), Diyarbakır (4), Manisa (1), Kosova (1), Ünye (2), Erzurum (1), Niğde (2), Şam (1), Manastır (2), İstanbul (1), Gümülline (1), Selanik (1), Bayburt (1), Bosna muhaciri (1), doğumlu toplam 79 kişi Trabzon'da da görev yapmışlardır.

¹⁸⁸ Bostan, 15-16. *Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara 2002, s. 73.

¹⁸⁹ Hatice Yetim-Burak Kolot, *1853 Nolu Şerhiye Sicil Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Trabzon 2012, s. 179.

¹⁹⁰ Mustafa Gangal, *(2039/ 225 Nolu Trabzon Şerhiye Siciline (Vr. 1-70) Göre Şehrin İdari Ekonomik Sosyal ve Kültürel Yapısı (H. 1301-1305 / M. 1883-1888)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2004, s. 61.

691 kişi tespit etmişlerdir. Bunlar Trabzon ve sair kasaba ve şehirlerde eğitim görmüşlerdir. Örneğin Muhzinağazade Ömer Efendi'nin oğlu Arhavi ve Tulca'da eğitim görmüştür. Bunlar da Trabzon dahilinde ve yurdun değişik yerlerinde çalışabilmişlerdir. Örneğin Trabzon doğumlu bir kişi sıbyan mektebi sonrası hususi muallimlerden ders almış ve Polathane'de kamu görevine başlamıştır. Müteakiben İzmit, Karamürsel, Trabzon, Rize, Giresun, Ayvalık, İzmir, Trablusşam, Sakız rüsumat idarelerinde görev yapmıştır¹⁹¹. Memurların ebeveynlerine veya geldikleri sosyal ortama bakacak olursak hemen her kesimden geldiğine dair örnekler verebilmek mümkündür. Ancak yüzde olarak dağılımı yapacak herhangi bir veri elimizde bulunmamaktadır. Babası, dedesi asker, memur, amir, ulema, çiftçi, ağa, hocazade, ayan, eşraf olanlar var.¹⁹² Bu tespiti istinaden devlet memurlarının toplumun her katmanından geldiğini söyleyebiliriz.

Memurlar genellikle sıbyan mektebinde *esasî İslamiyet olan mukaddime-i ulum-i diniyye derslerini* almışlar, müteakiben mevcut medreselerde veya hususi öğretmenlerden Arapça, Farsça tedris etmişler¹⁹³ ve ondan sonra memuriyet hayatına mülazemet olarak atanmışlardır. Çok az olmakla beraber iptidailerde okuyanlar da vardı. Mülkî veya askerî rüştiyelerde eğitim görenler de bulunmaktaydı. Bazıları da bu okulları bitirmeden eğitim hayatına son vermek zorunda kalmıştır. Bu arada çok az olmakla birlikte idadide eğitim görenler de vardı. Mülazemet sonrası ya aynı şehirde veya başka bir kentte maaş karşılığı memuriyete geçmişlerdir. Memuriyette yükselip valilik, paşalık ve defterdarlık gibi bulunduğu dairenin tepe noktasına kadar yükselenler olmuştur. Memurlar iklimine uyum sağlayamadıklarından buldukları kasaba veya şehirlerden başka bir yerleşmeye tayin edilebilmişlerdir. Tayin edilen memurlar eşyalarını belki de nakil zorluğu sebebiyle satarak tasfiye etme yoluna gitmiştir. Örneğin, Trabzonlu Rafet Efendi Çorum'da vergi memuru iken Trablusgarp'ın Fizan sancağı muhasebeciliğine atanınca kendine ait zikrettiği mallarını isteyen olunca satması için, Çorum'un evkaf müdürü olan el-Hac Ulvan Efendi'yi vekil tayin etmiştir¹⁹⁴.

Memurların bir kısmı da sıbyan veya iptidai sonrası eğitim hayatlarını askerî rüştiye, hukuk mektebi ve telgraf mektebi gibi meslek okullarında sürdürebilmişlerdir. Darülmualimin mektebinde eğitim görüp muallimlik diploması alanlar da vardı. Bunlar öğretmenlik yapmanın yanı sıra diğer dairelerde de istihdam edilebilmiştir. Örneğin Darülmualimin mezunu Mehmet Nafiz Efendi Trabzon Vilâyeti Merkez Bidayet Mahkemesi Mukavelât Muharrirliği'ne tayin edilmiştir. Hatta bunlar aynı zamanda medreselerde veya hususi hocalardan

¹⁹¹ Bal-Dağdelen, *a.g.e.*

¹⁹² Firdevs Arslan, *Trabzon Valisi Kadri Paşa Döneminde Trabzon (1892-1903)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2014.

¹⁹³ BOA, DH. SAİD. d. No. 4/2; 4/32.

¹⁹⁴ Esra Doğan, *26 Recep 1314. 13 Numaralı (h. 1314/ m. 1896) Çorum Şeriyeye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2009, s. 13.

Arapça, Farsça dersleri alabilmişlerdir¹⁹⁵. Memurların bir kısmı da eğitim hayatını herhangi bir okulda sürdürmemiştir. Bu gibi kişiler hususi hocalardan dersler almışlardır. Süleyman Nazif Bey bunlardan birisidir. Kendisi 1867 Diyarbakır doğumlu olup Mehmet Sait Paşa'nın mahdumdur. Hususi dersler aldı. Farsça ve Fransızcaya vakıf, derdini anlatacak kadar Arapça ve Kürtçe bilmekte olup Muş ziraat müdüriyetinde memuriyet hayatına başlamıştır. Kendisi Trabzon'da valilik yapmıştır¹⁹⁶. Trabzon'da istihdam edilen kadın memurelerin biyografisi hakkında kaynaklarda pek fazla kayıt bulamadık. Sicill-i ahval kayıtlarında 1870 Trabzon doğumlu bir muallimenin biyografik bilgilerine ulaşıldık. İstanbul'da sıbyan ve rüştiye mekteplerinde okuduktan sonra Darümuallimat'a kaydını yaptıran söz konusu kişi İstanbul'da rüştiye mekteplerinde öğretmenlik yapacaktır¹⁹⁷. Trabzon'da görev yapıp paşalık unvanına ulaşanlar vardı. Bunlardan birisi de Bursa doğumlu Mustafa Eşref Paşa'dır. Kendisi biraderinden ve Bursa müftüsünden özel dersler almıştır. Daha sonra *mekteb-i ceriyyede* mürettep dersleri tahsil eylemiştir. Arapça, Farsça biliyor ve akademik düzeyde Türkçe yazabiliyordu. Kendisi Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa'nın başyaverliğini yapmıştır. Fırka kumandanlığı, mutasarrıflık, elçilik gibi görevlerde bulunmuştur. Çalıştığı yerler arasında Trabzon valiliği de vardır¹⁹⁸. Bunun dışında Trabzon doğumlulardan olup mütesellimlik, paşalık, kadılık unvanlarına kadar ulaşanlar da olmuştur¹⁹⁹. Örneğin, Trabzoni Hasan Efendi Ohri'de kadılık yapmıştır²⁰⁰. Naiplik yapanlardan birisi sıbyan mektebini okuduktan sonra mekteb-i nüvvaptan mezun olmuş ve Livana kaymakamlığı emrine atanmıştır. Daha sonra Of niyabetinde bulunacaktır. Buradan da Konya'ya tayin olmuştur²⁰¹.

Kişiler 17-32 yaş aralığında memuriyet hayatına başlamışlardır. Memuriyete ilk kez atananlar bir mülazemet süreci yaşamaktaydılar. Bu dönemde herhangi bir ücret alınmıyordu²⁰². Mülazemetlik sürecinde memuriyeti tasdik edilmeyenler de mevcuttu. Bu gibi kişiler ya işten atılıyor veya memur vekili

¹⁹⁵ Ramazan Çelem, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Malatya Doğumlu Memurlar (1879-1909)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2014, s. 305, 325; Ahmet Aslan, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Döneminde Afyonkarahisarlı Devlet Memurları (1879-1909)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2006, s. 121.

¹⁹⁶ İshak Şimşek, *Sicill-i Ahval Defterlerinde Diyarbakırlı Yöneticiler, Mardin 2013; Ahmet Erkartal, Sicill-i Ahval Defterlerindeki Safranbolu Memurları (1879-1909)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adapazarı 2007, s. 125.

¹⁹⁷ Yunus Özger, "Osmanlı'da Kadınların Memuriyette İstihdamı Meselesi ve Sicill-i Ahvâlde Kayıtlı Memurelerin Resmî Hâl Tercümeleri", *History Studies*, 4/1, (2012), s. 420- 447.

¹⁹⁸ Derviş Şafak Toprak, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Bursalı Memurlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2019, s. 315.

¹⁹⁹ *BOA, Dh. Said. d. No. 4/2, 4/32.*

²⁰⁰ *Hicri 1263 Tarihli Devlet Salnamesi.*

²⁰¹ Orhan Eker, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Batumlu Osmanlı Alimleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize 2017, s. 48-50.

²⁰² *BOA, Dh. Said. Mem. No. 19/14; BOA, Dh. Said. d. No. 33/5. Dh. Said. Mem. No. 22/ 19; Hicri 1274 BOA, Şd. Said, No. 27/3.*

olarak istihdam ediliyorlardı. Örneğin Trabzon doğumlu bir kişi rüştiye ve idadiyi bitirdikten sonra Trabzon rüsumat başmüdürlüğü muhasebe kalemine mukayyet refakatine mülazım olarak istihdam edildi. İlgili müdürlük asaletini onaylamayınca vekil memur olarak yarım maaş ile istihdam olundu. Mülazemet süresi uzadı. Neticede başarılı bulundu ve asaleten atandı²⁰³.

Memurlar mevcut işlerinden istifa ettikten sonra bir iki sene içerisinde tekrar göreve başlayabilmişlerdir²⁰⁴. Örneğin Dördüncü ordu nüfus kalemi çalışanlarından bir kişi altı ay sonra istifa etmiş, 93 harbinde fahri olarak dahil olduğu asakir-i muavenede baş çavuş ve yüzbaşı rütbelerinde görev yapmıştır. Savaş sonrası Trabzon vilayeti muhakeme-i ticaret riyasetine memur oldu²⁰⁵. Memurlardan yüz kızartıcı suç işleyen ve bu sebeple görevden atılanlar da olmuştur²⁰⁶.

Trabzon'da gayrimüslimler de istihdam edilebilmiştir. Bunlardan birisi Bergama doğumludur. Bir doktorun oğlu olan söz konusu şahıs Fener mektebinde ilk eğitimini tamamladıktan sonra tahsil hayatını Atina ve Viyana'daki okullarda sürdürmüştür. Türkçe, Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca, Rumca ve biraz da Ermenice bilmekteydi. Rumlar ile Bulgarlar arasındaki kilise sorunu üzerine birkaç risale de kaleme almıştır. Trabzon vilayeti muavinliğine tayin olmuştur²⁰⁷. Bir diğeri Ermeni millete mensuptur. Bir taraftan Bursa mekteb-i idadisinde okumuş, diğer taraftan hususi muallimlerden Arapça, Farsça ve Türkçe dersler almıştır. Vakfikebir ve Akçaabat kaymakamlıklarında çalışmıştır. Bir diğer Ermeni de nafia dairesinin kondüktör kadrosunda istihdam edilmiştir²⁰⁸. İzmir doğumlu bir Ermeni ise Serdarıekrem Ömer Paşa'nın tercümanlığını yapmış, daha sonra Trabzon vilayeti tercümanlığı pasaport kitabeti memurluğunda istihdam edilmiştir²⁰⁹. Ordu doğumlu Bülbülciyan Artin Efendi ise 31 yaşında Trabzon Düyun-ı Umumiye Nezareti Tahrirat kaleminde işe başladı²¹⁰. Safranbolu doğumlu bir Rum ise Fener Rum mektebi ve Kastamonu idadisini bitirdi. Çeşitli şehirlerde beledi ve hükümet tababetinde bulundu.

²⁰³ BOA, Dh. Said.d. No. 194/141 (29.12.1229).

²⁰⁴ Serdal Soyuel, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Döneminde Muğlalı Devlet Memurları (1879-1909)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2006, s. 12.

²⁰⁵ Engin Adak, *Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre Erzincanlı Memurlar*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2008, s. 4.

²⁰⁶ Adak, a.g.t., s. 104, 108.

²⁰⁷ Mehmet Başaran, "Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Bergama Doğumlu Memurlar (1827-1892)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 28/ 1, İzmir 2013, s. 84.

²⁰⁸ Toprak, a.g.t., s. 370; Ümmühan Uğurlu, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Döneminde Tokatlı Devlet Memurları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2013, s. 251; Selçuk Sarı, *Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre Amasyalı Memurlar*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2013, s. 153.

²⁰⁹ Sedef Kumbasar, *Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre İzmir Doğumlu Gayrimüslim Memurlar*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uşak 2019, s. 89.

²¹⁰ Ahmet Yadi, "Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Ordu Doğumlu Memurlar", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/6, Ordu 2012, s. 305.

Trabzon'da da belediye tabipliği yapmıştır²¹¹. Mehmet Akif Bal ve İrfan Dağdelen, sicil kayıtlarından Trabzon doğumlu 15 Ermeni ve 3 Rum menşeli kişi tespit etmiştir. Ermeniler şehirde Ermeni veya Ermeni Katolik mekteplerinde eğitim hayatlarına atılmışlardır. Bu okulları müteakip şehirdeki misyoner okuluna veya yurt dışına gidip eğitim hayatını sürdürenler olmuştur. Katolik Ermenilerden İtalya'ya gidip Venedik'teki Ermeni veya Katoliklere ait mekteplerde eğitim görenler de olmuştur. Bunlardan birisi İtalya'daki şehbenderlikte mülazemet ile memuriyet hayatına atılmıştır. Tespit ettiğimiz Ermeniler tarik pikürlüğü, rüsumat memurluğu, hekim, diplomat, ziraat müfettişi, banka memuru, kondüktör, düyun-ı umumiye memuru olarak meslek hayatına başlamışlardır. Araştırdığımız kadarıyla kamu görevlisi Rumların sayısı Ermenilerle mukayese edilmeyecek ölçüde azdır. Tespit ettiğimiz Trabzonlu iki Rum'dan birisi Sürmene'de mülazemetle kamuya dahil olmuştur. Bir diğeri Rumca *Devlet-i Aliyye* isimli bir eser telif etmiş olup tercüme odasına intisap etmiştir. Rum menşeli bir diğerk kişi ise polis memurunun oğlu olup Rum mektebi ve Frerler Mektebi eğitimini müteakip Düyun-ı Umumiye'de görev almıştır²¹².

Trabzon'da çalışanlar arasında muhacir olanlar da vardı. Bunlar arasında Kars muhaciri Arap Mustafa Ağazade Ali Ağa'nın oğludur. Kendisi 3 Şubat 1858'de Kars'ta doğmuştur. Kars sıbyan mektebinde ilk dinî temel bilgileri ve Güncüoğlu Camii'de Arapça sarf ve nahv, Farsça ve mantık dersleri almıştır. Türkçe okuyup yazabilmekteydi. 14 Mart 1872'de mülazemetle Kars Sancağı Tahrirat Kalemine; 22 Ocak 1875'te 290 kuruş aidatla Kars Sancağı arazi yoklama kâtipliğine; 2 Nisan 1876'da 240 kuruş maaşla Kars Sancağı defteri hakani kalemine; 15 Ağustos 1876'da 550 kuruş maaşla Kars Sancağı ambar başkâtipliğine tayin edilmiştir. Kars'ın işgali üzerine görevinden istifa etmiştir. 1 Ocak 1880-7 Temmuz 1880 tarihleri arasında 140 kuruş maaşla Şarlı nahiyesi kâtipliğine; 11 Temmuz 1880'de Of arazi yoklama kâtipliğine tayin edilmiştir. Buradan görev süresinin dolmasıyla ayrılmış ve 11 Temmuz 1880'de Of Kazası baş tahsildarlığına tayin edilmiştir. 7 Mayıs 1885'de Osmancık kazası baş tahsildarlığına; 2 Aralık 1885'te ise Sivas'a atandı.²¹³

Trabzon'da görev alan memurların aileleri hakkında elimizde çok fazla bilgi yoktur. Trabzon'da memurluk yapan ailelerin çocukları buralardaki mekteplerde okumuş hatta yine buralarda kamu kuruluşlarında istihdam edilmişlerdir. Sıbyan ve rüştiye mezunu olup Trabzon mekteplerinde zabıt kâtibî ve icra gibi memurluklarda bulunmuşlardır²¹⁴.

Yerli olmayan memurlar şehirde yerli ahalden kiraladıkları meskenlerde ikamet etmekteydiler. Bazı memurların ise otellerde barındıkları anlaşılmak-

²¹¹ Ahmet Erkartal, *Sicill-i Ahval Defterlerindeki Safranbolu Memurlar (1879-1909)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adapazarı 2007, s. 146.

²¹² Bal-Dağdelen, *a.g.e.*

²¹³ Rüyeyde Çiftçi, *Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre Karşlı Memurlar (1879-1909)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2015, s. 48

²¹⁴ Adak, *Sicill a.g.t.*, s. 41.

tadır. Örneğin Şamlı 29. Fırka erkan-ı harp yüzbaşısı ve Nizamiye 81. Alayı 3. Tabur, 2. Bölük kumandanı Şems otelinde ikamet etmekteydiler²¹⁵. Trabzon'daki memurların memleketlerinde veya yurdun başka bir yerleşmesinde gayrimenkulleri mevcuttu. Örneğin 1914'de Trabzon Düyun-ı Umumiye Baş Müdürü Yanyalı olup memleketinde bir bakkal dükkanı bulunmaktaydı²¹⁶.

Trabzonlu veya Trabzon'da görev yapan memurların ekonomik durumları ile ilgili elimizde sağlıklı veriler bulunmamaktadır. Bununla birlikte memurlara ait birkaç tereke kaydı mevcut. Bu konuda bir fikir verebilmek için bu verileri okuyucu ile paylaşmanın yararlı olacağı düşüncesindeyiz. Bu konudaki verilerden birisi Tosyalı bir memura ait. Tosyalı olup Trabzon'da Ahmet Ağa'nın hanında misafireten ikamet eden 59. Bölüğün Odabaşısı Mehmet 1747'de öldü. Terekesinde kayıtlı olan mal varlığı giyecek, ev eşyası, silah ve kap kacaktan ibaretti. Varisi olmadığı için mal varlığı açık arttırma ile satılıp cenaze masrafları düştükten sonra arta kalan gelir hazineye devredilmiştir²¹⁷. Antepli olup Trabzon'da gümrükçü iken vefat eden kişinin 1743 tarihli kayda göre terekesi 17. 699 kuruş değerinde idi: Antep ve köyünde değirmen, iki nal dükkanı, iki attar dükkanı, iki kahvehane, üç dükkan, iki hırdavat dükkanı, bağ, iki incirlik, bakkal dükkanı, 3 tarla, zeytin ağaçları, berber dükkanı²¹⁸. Trabzon Yenicami mahallesinden Şiran kazası mal müdürü. Kendisinin Maçka'nın bir köyünde bir meskeni, bir damı, bir ambarı ve bir tarlası var. Buranın satışı için Eyüpzade Hamdi Efendi'ye vekalet verdi. Satıştan elde edilen gelirle borçları ödenecek arta kalan parası validesine verilecekti. (7 Kasım 1904)²¹⁹. Metropolitlerin giysi, metropolit üniforması, araç gereci, mutfak eşyası var. Öldüklerinde varisleri olmayınca mal varlıkları kiliseye devredilmekteydi²²⁰.

Bu süreçte kamu görevlilerinin gerçek sayısını ortaya koymak imkanımız yok. Bununla birlikte genel nüfus içindeki oranını ortaya koyabilmek için Hicri 1322 tarihli Trabzon Vilayeti Salnamesi'ndeki tespitlerimizi okuyucu ile paylaşmak isteriz. Kamu görevlilerini asker ve sivil olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Vilayet merkezinde resmî kurumlar genellikle hükümet konağı adı verilen binada bir araya getirilmiştir. Hükümet konakları daha ziyade 2. Abdülhamit döneminde inşa edilip hizmete alınmıştır. Hükümet konağından hükümet dairesi müdürü ve hükümet dairesi tamirat müdürü unvanlı kişiler sorumluydu. Ayrıca konakta hükümet imamı ve hükümet müezzini unvanlı görevliler vardı. Mülkî

²¹⁵ Abdurrahman Latifoğlu, *2110 /296 Numaralı Trabzon Şeriyeye Sicilinin Transkripti ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2005, s. 74,90.

²¹⁶ Latifoğlu, *a.g.t.*, s. 42,63, 69,74,81, 90, 140,177,179, 182,189,197.

²¹⁷ Vildan Kara, *1916 Numaralı Şeriyeye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1160-1161 / M. 1747- 1748)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2019, s. 84-85.

²¹⁸ Zemzem Yücetürk, *98/3 Numaralı Gaziantep Şeriyeye Sicili (h. 1155 / m. 1742-1743)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2009, s. 34-35.

²¹⁹ Cansu Çalışkanoğlu, *8191 Numaralı Şiran Şer'iyeye Siciline Göre Şiran'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2019, s. 58, 88.

²²⁰ Trabzon Metropolitinin 17. yüzyılda atanması ve görevleri hakkında bkz. Açık, "Trabzon Rum Metropolitleri Hakkında Bazı Gözlemler", s. 22.

veya sivil görevlileri genel, teknik ve sağlık hizmetlerinde istihdam edilenler şeklinde tasnif edebiliriz. Genel hizmetlerde çalışanların büyük bir kısmını kâtipler oluşturmaktadır. Kurumlardaki kâtipler pozisyonlarına göre kâtip unvanının yanı sıra farklı isimlerle de tanımlanabilmişlerdir: Sandık, tahrirat, mukayyit, mübeyyiz, müsevvit, mübeyyiz, ser mübeyyiz, ser müsevvit, arzuhal mukayyidi, yazıcı, manifesto, tezkire, matbaa, bakaya, tetkik kâtibi gibi. Kalemlerde birden fazla kâtibin olması durumunda başkâtip, ser kâtip, kâtip-i evvel, kâtip-i sani şeklinde kідeme göre bir sıralama yapılmıştır. Kamu görevlilerinin bir kısmı da memur ismiyle tanımlanmıştır. Aynı kâtip lafzında olduğu gibi memurlar da yaptıkları işlere göre farklı tanımlanabilmiştir. Evrak, icra, ilamat, tahsilat, ambar, ayniyat, orman, muayene, muhabere, manivelo, maiyyet, teftiş, muvakkat, havale, muhammin, muhafaza, karantina, pasaport, alamat-ı cezaiyye ve harç tahsil memuru gibi. Aslında memur ile kâtip arasında keskin bir tanımlama farkının olmadığını da ifade edebiliriz. Birden fazla memurun bulunduğu dairelerde memurların amiri konumunda baş memur ve şef unvanlı kişiler vardı. Kalem ve dairenin başında müfettiş, nazır veya müdür unvanlı kişiler bulunmaktaydı. Müfettiş unvanına sahip olanlar da branşlarına göre ambar, tahsilat, adliye, sıhhiye, tahsildar ve polis müfettişi şeklinde değişik dairelerin başında bulunmaktaydılar.

Sonuç

Bu çalışmanın amacı referans eser ve kaynaklara istinaden Cumhuriyet dönemine kadar bugünkü Trabzon vilayeti sınırları dahilinde görev yapan kamu çalışanlarının memleketi, eğitim düzeyleri ve çalıştıkları yerleri tespit edip genel bir değerlendirme yapmaktır. Geleneksel dönemde toplum askerî ve reaya olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Bununla beraber her iki unsur arasında geçişler vardı. Bu dönemde Trabzonlu Müslümanlar ülkenin değişik noktalarında seyfiye, ilmiye ve kalemiye grubuna dahil olarak istihdam alanı bulabilmişlerdir. Modern dönemde ise sivil ahali ile kamu görevlisi arasındaki geçişler daha kolaydır.

Trabzonlular özellikle Tanzimat döneminde ilk eğitimini müteakip mülazım sıfatıyla resmî dairelerde staj görmekteydiler. Bu süreçte başarılı bulunanlar aynı daireye veya sair bürolara kâtip veya memur olarak atanmaktaydılar. Bu şekilde göreve başlayan Trabzon asıllı memurlar Trabzon'da veya ülkenin sair yerlerinde görev alabilmişlerdir. Keza yabancı nüfusa kayıtlı olanlar da Trabzon'da görev alabilmişlerdir.

Bu çalışmada kamu görevlilerinin görev mahallerinin sıklıkla değiştiği, Osmanlı vatandaşlarının memleketlerinin yanı sıra vatan dahilindeki tüm yerleşmelerde görev aldıkları anlaşılmaktadır. Kamu görevlileri görev mahallinde bekar hayatı yaşadığı gibi ailece mülkiyeti kendine ait evde veya kiralık bir meskende ikamet edebilmiştir. Bekar olanların daha ziyade han, bekar odası veya otellerde ikamet ettikleri anlaşılmaktadır.

KAYNAKLAR

1.Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (BOA)

BOA. A.DVN. SMHM.d

BOA. BEO

BOA. DH. SAİD. d.

BOA. DH. SAİD MEM

BOA. MAD. d.

BOA. NÜFUS DEFTERİ

BOA. ŞD.

BOA. ŞD. SAİD

2.Salnameler

Askeri Salname 1304- 1307, 1324, 1327.

Devlet Salnameleri 1263-1280.

Maarif Salnameleri 1316, 1318.

Trabzon Vilayeti Salnameleri 1286-1322.

3.Sürelî Yayınlar

Trabzon'da Meşveret, 23 Haziran 1328.

Trabzon'da Meşveret, 27 Haziran 1328.

4.Kitap ve Makaleler

AÇIK, Turan, *Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Siyaset*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012.

AÇIK, Turan, "Trabzon Rum Metropolitleri Hakkında Bazı Gözlemler (1610-1670)", *Osmanlı Miras Araştırmaları Dergisi*, 4, Kasım 2017, ss. 1-26.

ADAK, Engin, *Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre Erzincanlı Memurlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2008.

AKGÜN, Mehmet, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Bürokrasisinde Bosna Doğumlu Memurlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Manisa 2017.

AKSOY, Volkan, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Trabzon*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2013.

ALBAYRAK, Hüseyin, *Trabzon Milli Eğitim Tarihi*, 1, Trabzon 2008.

ALEMDAR, Süheyl, *Osmanlı Devleti'nde Kiliselerin Tamir ve İnşası (1839-1856)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta 2012.

APAK, Sudi-TAY, Arzu, "Osmanlı Devleti'nin 19. Yüzyıldaki Finansal Sisteminde Osmanlı Bankası'nın Yeri ve Faaliyetleri", *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3, 2012, ss. 63-103.

ASLAN, Ahmet, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Döneminde Afyonkarahisarlı Devlet Memurları (1879-1909)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2006.

ARSLAN, Firdevs, *Trabzon Valisi Kadri Paşa Döneminde Trabzon (1892-1903)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2014.

ATAM, Şenay, *Osmanlı Devleti'nde Nafia Nezareti*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Niğde 2015.

AVCI, Yasemin, *Osmanlı Hükümet Konakları Tanzimat Döneminde Kent Mekanında Devletin Erki ve Temsili*, İstanbul 2017.

BAL, Mehmet Akif, *Osmanlı'dan Günümüze Trabzonlu Şehitler (1810-2018)*, 1, 2, Trabzon 2018.

BAŞARAN, Mehmet, "Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Bergama Doğumlu Memurlar (1827-1892)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 28/ 1, İzmir, 2013, ss. 77-103.

BAŞKAYA, Muzaffer, *Cumhuriyetin İlk Yıllarında Trabzon'da Ekonomik Hayat (1923-1950)*, Trabzon 2015.

BİLGİN, Süleyman-BİRİNCİ, Ali Mesut-ÇAKICI, Mustafa- DEMİRCİOĞLU, Sezgin, *Trabzon Nüfus Kütüğü*, İstanbul Tarihsiz.

BOSTAN, Hanefi, *15-16. Asırda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara 2000.

BOSTAN, Hanefi, "15-19 Yüzyıllarda Trabzon Şehir Nüfusu, Nüfusun Yükselişi ve Düşüş Nedenleri", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6/13, (Mayıs 2018), ss. 121-154.

BOSTAN, Hanefi, "15 ve 16. Yüzyıllarda Trabzon Şehrinde Nüfus ve İskan Hareketleri", *Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı (6- 8 Kasım 1998)*, *Bildiriler*, Trabzon 1999, ss. 167-177.

BOYACI, Niyazi Kayahan, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Doğu Cephesinde İnsan Kaynakları Seferberliği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

BÖKE, Pelin, "İzmir Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1900)", *CTTAD*, 8/18- 19, İzmir 2009, ss. 309-322.

BULAKCIBAŞI, Necmi, *Hicri 1245-1247(1830-1832) Tarihli 1960 Numaralı Trabzon Şerhiye Sicilinin Transkripti ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 2018.

CANATAR, Mehmet, "Osmanlı Devleti'nde Kavaslar ve Kavas Teşkilatı", *İlmi Araştırmalar*, 4, İstanbul 1997, ss. 67-88.

ÇAKALOĞLU, Cengiz, "Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre Osmanlı Devletindeki Manisalı Mülki Amirler", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 25, Erzurum 2004, ss. 221-242.

ÇAKALOĞLU, Cengiz, "Yemen İsyanı ve Trabzon Redif Taburu (1905-1906)", *AÜ. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9/1, Erzurum 2007, s. 99-122.

ÇELEM, Ramazan, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Malatya Doğumlu Memurlar (1879-1909)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2014.

ÇELİKKUT, Emine, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Kıbrıslı Devlet Memurları (1879-1909)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2019.

ÇETİN, Nurten, “Balkan Savaşlarının Karadeniz Bölgesindeki Toplumsal Yansımaları ve Bölgeden Ordu’ya Yapılan Yardımlar (1912-1913), *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 15/30, İzmir 2015, ss. 79-98.

ÇETİNKAYA, Tülay, *1135 /1722 Tarihli Sicil Defterine Göre Trabzon’un Sosyal Tarihi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2006.

ÇİFTÇİ, Rüveyde, *Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre Karşlı Memurlar (1879-1909)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2015.

ÇİL, Hikmet, *Tanzimat Döneminde Türkiye’de Valilik Kurumu (1838-1876)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2017.

DAŞÇIOĞLU, Kemal, “19. Yüzyılın Sonları 20. Yüzyıl Başlarında Akçaabat Hapishanesi”, *Dünden Bugüne Akçaabat Sempozyumu (26-28 Nisan 2013)*, Akçaabat 2013, ss. 165-182.

DEMİRCİOĞLU, İsmail H., İngiliz Konsolosu Palgrave’e Göre 1868’de Trabzon Konsoloslukları”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih- Dil- Edebiyat Sempozyumu Bildirileri, 3- 5 Mayıs 2001*, Trabzon 2002, ss. 487-490.

DEMİRCİOĞLU, Sezgin, Süleyman Bilgin, *Of Nüfus Defteri (Of, Çaykara, Hayrat Derneğpazarı 1834)*, İstanbul 2011.

DEMİRTAŞ, Fatih, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Antakyalı Memurlar (1879-1909)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde 2019.

DİNGEÇ, Emine, “16. Yüzyılın 2. Yarısında Askeri Açından Trabzon Limanı”, *Ciepo Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi 17. Sempozyum Bildirileri 18- 23 Eylül 2006*, Trabzon 2006, ss. 365-376.

EKER, Orhan, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Batumlu Osmanlı Alimleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize 2017.

EKİNCİ, Ekrem Buğra, *Osmanlı Mahkemeleri (Tanzimat ve Sonrası)*, İstanbul 2010.

ERKARTAL, Ahmet, *Sicill-i Ahval Defterlerindeki Safranbolu Memurlar (1879-1909)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adapazarı 2007.

ERTÜZÜN, Tefik, “Düyun-ı Umumiye”, *TDVİA*, 10, İstanbul 1994, ss. 58-62.

ERYILMAZ, Songül, *928-936 Numaralı Ayniyat Defterlerine Göre Trabzon Vilayeti*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2007.

GANGAL, Mustafa, *2039/ 225 Nolu Trabzon Şeriyye Siciline (Vr. 1-70) Göre Şehrin İdari Ekonomik Sosyal ve Kültürel Yapısı (H. 1301-1305/ M. 1883-1888)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2004, s. 61.

GÜLER, İbrahim, “17-18. Yüzyıllarda Tunus Anadolu İlişkilerinde Karadeniz Bölgesi ve Trabzon’un İşlevi”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih Dil- Edebiyat-Sempozyumu Bildirileri, 3-5 Mayıs 2001*, 1, Trabzon 2002, ss. 176- 199.

İMLAK, Ömer Ferit, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Bürokrasisinde Eğinli (Kemalîyeli) Devlet Adamları (1820-1854)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan 2012.

İNBAŞI, Mehmet, “Trabzon/Batum Eyaleti Valileri (1755-1795)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 31, Erzurum 2006, ss. 161-191.

KARA, Vildan, *1916 Numaralı Şerhiye Sicilinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1160- 1161 / M. 1747-1748)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2019.

KENANOĞLU, M. Macit, “Nizamiye Mahkemeleri”, 33, *TDİA*, İstanbul 2007, ss. 185-188.

KESKİN, Özkan, *Orman ve Maadin Nezaretinin Kuruluşu ve Faaliyetleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.

KILIÇ, Remzi, “Trabzon Valisi Şehzade Selim ve Faaliyetleri”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri*, 1, Trabzon 2002, ss. 99-115.

KOPARAN, Necdet, *Jandarma Teşkilatı (1908-1923)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

KÖKSAL, Ahmet, “1897 Türk-Yunan Harbi’nde Trabzon Redif Taburları”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 24, Trabzon 2018, ss. 235- 268.

KÖKSAL, Ülkü, “2. Meşrutiyet Dönemi’nde ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Trabzon Polis Mektebi”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 19, Trabzon 2015, ss. 139-166.

KUMBASAR, Sedef, *Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre İzmir Doğumlu Gayrimüslim Memurlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uşak 2019.

KUŞ, Ayşegül, “Yabancıların Gözüyle 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon’da Konsolosluklar”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 265, İstanbul 2014, ss. 763-784.

LATİFOĞLU, Abdurrahman, *2110 /296 Numaralı Trabzon Şerhiye Sicilinin Transkripti ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2005.

Meşveretçi Naci, *Balkan Harbinde 87. Alay Trabzon Gönüllüleri*, Haz. Veysel Usta, Trabzon 2009.

OKTAY, Tarkan, “Osmanlı Döneminde Modern Belediye Kurumunun Doğusu ve Gelişimi”, *Selçukludan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*, İstanbul 2008, ss. 377-402.

ÖRS, Hayrettin, *Sicil-i Ahval Defterlerine Göre Çorumlu Devlet Memurları (1879-1909)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2019.

ÖZCAN, Tuğrul, *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 2010.

ÖZGER, Yunus, “Osmanlı’da Kadınların Memuriyette İstihdamı Meselesi ve Sicill-i Ahvâlde Kayıtlı Memurelerin Resmî Hâl Tercümelere”, *History Studies*, 4/1, (2012), ss. 420-447.

ÖZTÜRK, Temel, “Osmanlı-Rus Savaşında (1768-1774) Lojistik Desteğinde Trabzon’un Yeri”, *Osmanlı Araştırmaları*, 29, İstanbul 2007, ss. 147-172.

ÖZTÜRK, Temel, “Trabzon Kadı Sicillerindeki Tımar Kayıtları (1725-1745)”, *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi 21- 23 Kasım 2012 Bildiriler*, 2, Ankara 2013, ss. 617-634.

PAMUK, Bilgehan, “15-16. Yüzyıllarda Trabzon Sancağında Martoloslar”, *OTAM*, 14, Ankara 2003, ss. 185-216.

PİYALE, Mesut, *Trabzon'da Eğitim ve Kültür Hayatı (1839-1923)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1988.

POLAT, Yunus Emre, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Bürokrasisinde Kemahlı Devlet Memurları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan 2014.

QUATAERT, Donald, “Gelişim Açmazı: 1888-1908 Osmanlı Türkiye'sinde ZiraatBankası ve Ziraat Reformu”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Çev. Salih Kuş, Konya 2011, ss. 461-482.

SARI, Selçuk, *Sicill-i Ahval Kayıtlarına Göre Amasyalı Memurlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2013.

SARIYILDIZ, Gülden, “Karantina “, *TDVİA*, 24, İstanbul 2001, ss. 463-465.

SARIOĞLAN, E. Esin, *Tanzimat'ın Trabzon'da Uygulanması (1839-1856)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 1996.

SAYDAM, Abdullah, “Trabzon Sancağının Tekâlif-i Örfiyye Yükümlülüğü (1830-1840)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 127, İstanbul 2000, ss. 69-102.

SAYDAM, Abdullah, “Vakıf Anlayışında Yenileme İhtiyacı ve 19. Yüzyıl Ortalarında Trabzon Vakıfları”, *Osmanlı Araştırmaları*, 23, İstanbul 2003, ss. 185-218.

SERDAR, Murat, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Kuzey Seferlerinde Trabzon Eyaletinde Güvenlik*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2009.

SİLER, Abdurrahman, “19. Yüzyılda Trabzon'un Kaza ve Nahiyelerinin Ekonomik Durumu (1869-1905)”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 9, İzmir 1994, ss. 261-277.

SOYLUEL, Serdal, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Döneminde Muğlalı Devlet Memurları (1879-1909)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2006.

ŞAHİN, Hasan, “Kırım Harbi'nde (1853-1856) Trabzon Eyaleti”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih Dil- Edebiyat- Sempozyumu Bildirileri, 3-5 Mayıs 2011*, 1, Trabzon 2002, ss. 359-370

ŞAHİNER, Ayşegül, *1964/150 Nolu Trabzon Şerhiye Sicilinin Transkripsiyonu ve Tahlili*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2007.

ŞİMŞEK, Rasim, *Trabzon Belediye Tarihi, 1 (Osmanlı Dönemi)*, Trabzon 1993.

ŞİMŞEK, Eyyup, “20. Yüzyıl Başlarında Trabzon Hapishanesi (1900-1914)”, 23, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Trabzon 2017, ss. 143-162.

ŞİMŞEK, İshak, *Sicill-i Ahval Defterlerinde Diyarbekirli Yöneticiler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mardin 2013.

TOPRAK, Derviş Şafak, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Bursalı Memurlar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2019.

TORUN, Sadık Fatih, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Türkiye'de Kaza Yönetimi (1842-1876)*, Ankara 2005.

Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası Tarihi 1884-1950, Haz. Hikmet Öksüz-Veyssel Usta-Kenan İnan, Ticaret ve Sanayi Odası, İstanbul 2009.

TURAN, Ali, *1815 Numaralı Trabzon Şerhiye Sicilinin Transkripsiyonu ve Hukuki Değerlendirmesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014.

TUNALI, Ayşe Can, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma (1839-1876)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.

TÜRKAN, Ahmet, *Trabzon'da Hıristiyanlık Tarihi ve Sümela (Meryem Ana) Manastırı'nın Hıristiyanlıktaki Yeri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2003.

TÜRKMENOĞLU, Mehmet Ali, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında Trabzon, (Şerhiye Sicillerine Göre)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2016.

UĞURLU, Ümmühan, *Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Döneminde Tokatlı Devlet Memurları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2013.

USTA, Sebahittin, *Trabzon'da Vakıflar (1550-1650)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2015.

UZUN, Cemil, *1931 Numaralı Trabzon Şerhiye Sicilinin Özet Transkripsiyonu ve Analizi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2018.

YADI, Ahmet, "Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Ordu Doğumlu Memurlar", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3/6, Aralık 2012, ss. 300-312.

YAŞAYANLAR, İsmail, *Sinop, Samsun ve Trabzon'da Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri, (1876-1914)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2015.

YETİM, Hatice, *1858 Numaralı Trabzon Şerhiye Sicilinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 1102-1104, M. 1691-1693)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2019.

YILDIZ, Gültekin, *Mapushane, Osmanlı Hapishaneleri (1839-1908)*, Kitabevi, İstanbul 2012.

YILMAZ, Özgür, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012.

YÜCEL, Şaban Ali, *Türk Polis Teşkilatının Gelişiminde Batının Etkisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2019.